



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	20
'Aho	Mōnite, 31 'Okatopa 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 20/2022 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho : Monite 31 'Okatopa, 2022

Taimi : 10.00 am

Fika 01	:	Lotu	
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea	
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea	
Fika 04	:	LIPOOTI MEI HE SEA 'O E KOMITI KAKATO:	
		4.1	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika 2021/2022 <i>[TALI]</i>
		4.2	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2021/2022 <i>[TALI MO E FAKATONUTONU]</i>
Fika 05	:	LIPOOTI MEI HE NGAahi KOMITI:	
		5.1	Lipooti Fika 2/2022: Komiti Tu'uma'u ki he Lao 'a e Fale Alea, fekau'aki mo e ngaahi lao Fakaangaanga fika 12A/2022 ki he 15A/2022;
		5.2	Lipooti Fika 4/2022: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022;
		5.3	Lipooti Fika 5/2022: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 6/2022
Fika 06	:	FAKAMATALA FAKATA'U:	
		6.1	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022

Fika 07	:	KOMITI KAKATO:
		Fakamatala Fakata'u:
		7.1 Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
		7.2 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'anga 2021/2022
		7.3 Lipooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui 2020/2021
		Tohi Tangi:
		7.4 Tohi Tangi Fika 4A/2022
Fika 08	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a e ‘Eiki Sea.....	9
Fakamālō’ia Timi Mate Ma’a Tonga e kakai Tongá he pou pou fakahoko ma’a e timi.....	10
Kole toloi alea’i Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai fiema’u taimi ke me’a ki he lipooti ..	10
Lipooti Ngaahi Ngāue kuo lava he Komiti Kakato	10
Pālotti ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Fefakatau’aki 2021/2022 & Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Seniale 2021/2022	11
Fakama’ala’ala Lipooti Fika 2/2022 Komiti Tu’uma’u ki he Lao	12
Fokotu’u ke tali Lipooti Komiti Lao pea hoko atu hono lau ‘uluaki ki he tolu	13
Pālotti tali fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Lao	13
Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 12A/2022	13
Pālotti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 12A/2022	15
Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 13A/2022	15
Pālotti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 13A/2022	17
Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 14A/2022	17
Pālotti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 14A/2022	19
Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15/2022	19
Pālotti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15A/2022	20
Lipooti Fika 4/2022, Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea fekau’aki pea mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022	21
Fokotu’u ke tali ‘a e Tohi Tangi 3B/2022 pea hoko atu ki hono lau.....	21
Tohi Tangi fika 3B/2022	22
Hoko atu lau Tohi Tangi fika 3B/2022.....	24
Fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Tohi Tangi fika 3B/2022 ke alea’i he Komiti Kakato	26
Pālotti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘a e Tohi Tangi 3B/2022 ke alea’i ai.....	26
Lipooti Fika 5/2022 Komiti Tu’uma’u Ngaahi Totonu Fale Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 6/2022.....	26
Pālotti ‘o tali Lipooti fika 5/2022 e Komiti & fokotu’u ke lau Tohi Tangi	27
Tohi Tangi Fika 6/2022.....	27
Konga 1 Tohi Tangi fika 6/2022	28
Kole tukuhifo ki he Komiti Kakato e Tohi Tangi fika 6/2022 ke alea’i ai	32
Pālotti ‘o tali tukuhifo Tohi Tangi fika 6/2022 ke alea’i he Komiti Kakato	32

Komiti Kakato	33
Me'a Sea Komiti	33
Fokotu'u ke alea'i fakataha ngaahi Tohi Tangi fekau'aki mo e Tu'utu'uni 'Inivesi Muli ..	34
Alea'i fakalukufua Tohi Tangi 'e 3 fakahū mai ko e ta'efiemālie ki he Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli.....	34
Fakama'ala'ala 'oku taumu'a tatau pē ngaahi tohi tangi	35
Fakamahino ki he Tu'utu'uni mo e Lao ki he 'Inivesi Muli	36
Kehekehe 'a e faka'uhinga makatu'unga ai tōkehekehe ko eni fekau'aki mo e Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli	36
Kupu 8(1) e Tefito'i Lao 'oange mafai ki he Minisita ke aofangatuku ki he ngaahi lisi e ngoue tuku mavahe ki he Tonga	37
Kupu 8(2) e Tefito'i Lao mafai Minisita ke fakangofua ngaahi pisinisi pe ngāue ki ha muli	37
Meimei ta'u 1 hono ngāue'aki mai Tu'utu'uni 'Inivesi te'eki foaki ha laiseni ki ha muli ke tō ngaahi ngoue hoko ai longoa'a	38
Fakahā Pule'anga na'e fakahoko talanoa mo e kakai fekau'aki mo e Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli.....	39
Te'eki lesisita Kautaha <i>Workers Council</i> he Pule'anga pea fiema'u ke lesisita	39
Loto Kapineti ke fakafoki ange ki he Pule'anga ke nau ngāue ki he ngaahi tohi tangi	40
'Ikai ha taimi 'e ma'olunga ange Tu'utu'uni he tu'u 'a e Tefito'i Lao	40
Poupou ki he fokotu'u mei he Pule'anga ke tuku ange 'u tohi tangi fai 'enau ngāue ki ai..	41
Makatu'unga fa'u Tu'utu'uni 'Inivesi ki Muli ke malu'i kau ngoue.....	42
Hoha'a ki he ivi fakapa'anga/fakame'angāue 'a e muli ala uesia lahi kau ngoue fakalotofonua.....	44
Tui tonu ke fakapatonu mai 'a e Tu'utu'uni ki he <i>ngaahi pe fo'u koloa mo fakamāketi</i>	44
'Ikai ngofua ki ha taha ke lisi ha kekekele 'eka 500	45
Tokanga ki hano tali 'a e Tu'utu'uni.....	45
Fakatonutonu Palēmia kuo 'osi tali Tu'utu'uni ki he 'Inivesi he Fale Alea	46
Fakama'ala'ala he 'uhinga ki he ta'ofi 'oua ha'u ha muli 'o ngoue he ngaahi ngoue 'oku tuku mavahe pe ma'a e kau Tonga.....	47
Founga ngāue 'a e Fale ki hono alea'i 'ene 'asenita ngāue.....	48
Tokanga ki ha founga ke malu'i 'aki kau ngoue kau ai mo e kau ngāue fakamea'a	49
Tokanga ki ha fa'ahinga malu'i 'o e kau ngoue hano foaki laiseni ki he kau 'inivesitoa muli	49
Tokanga ki he tafa'aki ki he lisi kekekele.....	50
Tokanga ki he tafa'aki ki he ngāue fakamea'a.....	50

Poupou tuku ‘u tohi tangi ki he Pule’anga pea nau toki lipooti fakafoki mai ki Fale Alea ha ngāue fakahoko	51
Tokanga ‘ikai lava ke hangē ko muli ‘o fakafaikehekehe’i kakai nofo fonua mei he tangata’ifonua Tonga.....	51
Poupou ‘ave tohi tangi ki he Pule’anga pea ke nau ngāue ki ai pea ke tautea’i Minisita fekau’aki ‘oka ‘ikai tokangaekina	52
Pālotti’i faka’angataha kotoa ngaahi tohi tangi	53
Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022	54
Fakatonutonu ki he ta’u fakahū mai ‘aki Lipooti fakata’u e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.....	54
Poupou ki he ngaahi ngāue tukupā Pule’anga ke fai kau ai ngāue ki he toileti pālangi hufanga he fakatapu	54
Tokanga ki he fakatonutonu fakalao Pule’anga he fu’u maka ‘Ahononou.....	55
Tokanga ki he ola e fakatonutonu fakalao he fu’u maka ‘Ahononou mo e tūkunga ‘i ai ‘one’one hili e sunami	56
Tokanga ki he Laiseni Kautaha <i>Real</i> Tonga pea mo e to’o laiseni mei he <i>TAL</i>	56
Tokanga ki he tafa’aki ‘o e ako folau tahi.....	57
Tokanga ki he lāunga <i>MOI</i> ki he liliu mei he <i>Digicel</i> ki he <i>TCC</i> nau ngāue’aki ki he ‘initaneti mo e telefoni	57
Tali Pule’anga ki he ngaahi hoha’a ‘a ‘Eua 11 he fu’u maka ‘Ahononou	58
Tali Pule’anga fekau’aki mo e Kautaha <i>Real</i> Tonga pea mo e Lulutai.....	59
Tali Pule’anga ki he fehu’ia polokalama ki he lao fefolau’aki vakatahi & fakafoki ‘Apiako Fokololo ki he Pule’anga.....	59
Tali Pule’anga ki he vā fengae’aki Potungāue mo e <i>TCC</i>	60
Tali Pule’anga fu’u maka ofi pe ‘i ‘Ahononou	61
Fokotu’u ke pālotti’i Lipooti ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2020/2021	61
Pālotti ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.....	62
Kelesi.....	62

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 31 ‘Okatopa 2022

Taimi: 1010-1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ke tatakī mai e lotu ‘o e pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ai pē ia ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua, Hon. Taniela Fusimālohi)

<009>

Taimi: 1015-1020

(Hoko atu e lotú.)

<009>

Taimi: 1020-1025

(Kei hoko atu pē ‘a e lotú.)

<010>

Taimi: 1025-1030

(Kei hoko atu pē ‘a e lotú.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmíá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní ‘aho Mōnite 31 ‘o ‘Okatopa, 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmíá ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea kole ke u toe fakaongo ange mu’a. ‘Eiki Minisitā Mo’ui, Pohiva Tu’i’onetoa. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui, ko e poaki ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata. ‘Oku poaki mai mo e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, kei hoko mo e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku. Ma’u pea mo e tohi poaki mai ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ma’u mo e poaki ‘a Tevita Fatafehi Puloka. Pea ko e, ko ‘Uhilamoelangi Fasi ‘oku poaki ‘i he houa pongipongi, kei hoko atu mo e poaki faka-Fale Alea ‘a ‘Aisake Valu Eke, pea kei hoko atu pea mo e poaki ‘a Vātau Mefi Hui. Ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai hona ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku na me’a tomui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i, Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki. Ko e ‘uluaki fakataha eni ‘i he uike ni, ‘amanaki ke tau situ’a atu ki he māhina 10 ‘o e ta’u ni ka ‘oku kei toe pē ‘etau ‘asenita Hou’eiki. ‘Uluakí pē ‘oku ou fiema’u ke ta u fakatokanga’i ko ‘etau *quorum* ‘oku 12 ‘i he lolotonga ni. Koe’uhi ko e tokosi’i ‘etau Hou’eiki Fakafofonga ‘i Fale Alea holo hifo mei he toko 27 ‘o 23 pea ‘i he’ene pehē ko hono fika’i fo’ou ‘etau *quorum* ‘oku 12 ‘ikai ko e 14.

Pea ko ia Hou’eiki ‘oku ma’u pē ‘etau tokolahi fe’unga ke fakahoko ‘etau fakataha. Pea ‘i he’ene pehē hoko atu pē ‘etau ngāue, hangē pē ko ia ‘oku fakangofua mai ‘i he lao. Hou’eiki ko e ‘asenita fo’ou ‘oku tānaki atu ki he’etau ngāue he pongipongi ni, ko e ngaahi lipooti kuo a’u mai mei he ‘ū komití ...

<005>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Sea: ... pehē foki ki he ngaahi Lao Fakaangaanga Fakafo’ituitui ‘oku fakapipiki mai ‘i ai. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou’eiki koe’uhí ko e vave e taimi te u kole ke tau hoko atu ai pē ki he ‘uluaki Lipooti mei he Komiti Kakato.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kole pē ke u fakahoha’a atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā na’a ke poaki mai ha’o taimi ke ke me’a he pongipongi ni?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai ‘Eiki Sea ko e ki’i fakavavevave pē, ko e ki’i ongoongo lelei pē ma’a e fonua.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Fale Alea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e fonua, ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakahoha’asi pē ho Fale ‘Eiki fekau’aki pea mo e magari lelei ‘oku tō he fonua ‘a e Mate Ma’a Tonga pea mo e ola ‘a ‘ene failā ‘i he *hemisphere* noate. Tokamālie he pongipongi ni, fetaulaki ai pea mo e motu ko ia ko Kuki pea na’e mālohi ai he pongipongi ni na’e hivangofulu tupu ki he hongofulu ‘a e kai.

Fakamālō’ia Timi Mate Ma’a Tonga e kakai Tongá he pou pou fakahoko ma’a e timi

‘Oku ‘i ai e ongoongo pea meia Tofavaha kae ‘uma’ā ‘a e faiako kae pehē ki he kapitení pea mo e kau va’inga ‘o e Mate Ma’a Tonga, ‘a e fakamālō mo e fakamonū’ia ‘oku fai ange mei he fonua ni. ‘A e lotua kae ‘uma’ā ‘a e fakafiefia ‘i he *float* pea pehē ki he taimi ‘oku ‘asi ange ai he ‘ata pea mo e lea pea mo e hiva, ‘a ‘enau fiefia ‘oku nau kei hoko pē ko e Tonga. Ko e ki’i ongoongo pē ia ‘oku fai’aki e fakahoha’asi e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘eiki. Mou kei mea’i pē ‘oku kei fai e ngāue mei tu’apule’anga hotau kakai pea ‘oku nau kei ongo’i ko ‘enau Tonga ko e kei pou pou ange mo kei tauhi ange ‘i he founa kehekehe ‘o e ‘ofa kae pehē foki ki he fuka. Ko e ki’i ongoongo pē ia ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā ‘oku tau kau fakataha pē mo e Feitu’una he fakafiefia’i e ola, va’inga ‘a e fānu. ‘Eua 11.

Kole toloi alea’i Lipooti Fakata’u Potungāue Toutai fiema’u taimi ke me’a ki he lipooti

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō pea ko u, tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he kau Mēmipa ‘o e Fale. Ko e me’a pē eni fekau’aki mo ‘etau ‘asenita koe’uhí ko e fika 6.1 ‘a ia ko e Lipooti Fakata’u ko ia ‘a e Potungāue Toutai. Na’e toki ma’u pē foki ‘emautolu na’e toki tufa mai he ‘aho Tokonaki houa efiāfi, ka ko e kole pē mu’a pē ‘e lava mu’a ke ki’i taha hifo ki lalo pē koe’uhí ko e lipooti ‘oku lōloa, koe’uhí ka mau lava pē ‘o lau mo teuteu ki he taimi ‘e fai ai ‘a e fakamalanga ki he lipooti ko eni mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tali pē ho kole Fakafofonga te u toloi e ‘asenita ko ia ki ‘apongipongi kae tuku atu ho faingamālie ke mou me’a lelei ki he lipooti. Ko e toenga Hou’eiki te tau hoko atu ki ai ko e lipooti mei he Sea e Komiti Kakato me’a mai.

Lipooti Ngaahi Ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia pea kole pē mu’a Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo ‘osi kamata’aki he Feitu’una ho Fale ‘eiki. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho’o laumālie tau ma’u e fu’u pongipongi fakakoloa ko eni, tatau mo e hā ‘etau

fanongo he ongoongo toe me'a mai he 'Eiki Minisitā ki he Sipoti kae 'uma'ā foki e tafa'aki e, 'a e ngāue hotau fonua ni ki he fānau to'utupu.

'Eiki Sea ko e 4.1 'ikai toe fakalōloa. Ko e Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika 2021/2022, tali ia he Komiti Kakato. 4.2 ko e Fakamatala Fakata'u e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, 'Eiki Sea na'e 'i ai pē mo e ngaahi fakatonutonu ai 'Eiki Sea. Fokotu'u atu ki he Feitu'una ke fai ha ngāue mo hoko atu 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'una mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki Te u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Tau pāloti fakalukufua pē ongo lipooti Hou'eiki. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Fakamatala Fakata'u 'o e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika ki he Ta'u 2021/2022 fakataha mo e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u 2021/2022 mo 'ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Pāloti 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki 2021/2022 & Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale 2021/2022

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Mo'ale Finau, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ... Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki toko 13.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he fika 5 'etau 'asenita ko e Lipooti mei he Ngaahi Komiti. Lipooti Fika 2/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Lao 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 12A/20022 – 15A/2022. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi fakahū mai mei he Komiti Lao.

Kalake Tēpile:

'Aho 28 'Okatopa 2022.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 2/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Ngaahi Lao Fakaangaanga Tautaha Fika 12A – 15A/2022

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 2/2022 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e Lipooti ko eni mo e ngaahi Lao Fakaangaanga Taaoutaha:

1. Lao Fakaangaanga Fika 12A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga, 2022.
2. Lao Fakaangaanga Fika 13A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki Hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2022.
3. Lao Fakaangaanga Fika 14A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule’anga 2022.
4. Lao Fakaangaanga Fika 15A/2022, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhenga, 2022.

Faka’apa’apa atu,

.....
Hon. Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi
Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao

‘Eiki Sea: Me’a mai Sea ki he Komiti Lao.

Fakama’ala’ala Lipooti Fika 2/2022 Komiti Tu’uma’u ki he Lao

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una pea pehē ki he kau Mēmipa ho Fale kae fai atu he fakamatala fekau’aki pea mo e lipooti ko eni. Na’e fakahū mai ki he Komiti Lao ho Fale ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘e 4 ‘o fekau’aki pea mo e ‘Atita Seniale. Ko e fakatonutonu ‘uluaki, ‘oku fekau’aki ia pea mo e hingoa ko ia ‘oku ngāue’aki ‘e he ‘Atita Seniale. ‘A ia ko hono fakatonutonu eni ki he liliu mei he ‘Atita ‘a e ‘Ofisi ‘Atita ke ngāue’aki ‘a e hingoa ko ia ‘oku lolotonga ngāue’aki ‘e he ‘ofisi he ‘aho ni, ‘a ia ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tonga. ‘A ia ‘e liliu leva eni ‘a e fakatonutonu ko eni ke fenāpasi ‘a e lao pea mo e hingoa ko ia ‘oku ngāue’aki ‘e he ‘ofisi he taimi ni. Pea ‘oku ou tui ko ‘ene liliu ko ia ‘a e hingoa ‘e tatau leva ia pea mo e, mo hono fakahingoa ‘o e ngaahi ‘Ofisi ‘Atita ‘i he ngaahi fonua ko ia ‘o e Pasifiki.

‘I he fakatonutonu hono 2 Sea ‘oku ‘i he ‘uhinga tatau pē ka ‘oku ‘uhinga eni ia ki he Lao ko ē ki he Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga, ke fetongi pea mo e hingoa ko ia ‘oku ‘asi ai ‘i he tefito’i lao ko e ‘Ofisi ‘Atita ke liliu pē mo ia ke ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tonga.

‘I he fakatonutonu hono 3 ko e fakatonutonu ia ‘oku fekau’aki ia mo e, ‘i he fiema’u ke tau’atāina ‘a e ‘Ofisi ia ‘o e ‘Atita Seniale. Ka ‘i he’ene tu’u ko ia ‘i he taimi ni ko e Lao ko ia ki he Ngāue Fakapule’anga ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e *Public Service Commission* pē ko e Pule’anga. Pea ko hono fakatonutonu ko eni ke to’o ia mei ai pea ‘i he tu’unga leva ko ia ‘e ‘ave leva ia ke kau ia ‘i he ngaahi sino tau’atāina ko ē, ko ē ‘oku ‘ikai ke pule’i ‘e he ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Ngāue Fakapule’anga. Pea ‘i he’ene fai pehē ‘oku mahino leva ‘oku tau’atāina ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale.

‘I he fakatonutonu faka’osi ‘oku fekau’aki ia mo e Lao ko ē ki he Ma’u Mafai Vāhenga. ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Taniela Fusimālohi: ... ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku ‘ikai ke hā ‘a e kau ngāue ia ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Senialé, neongo ‘oku ‘i ai e mafai ke ne hanga ‘o fokotu’u ‘ene kau ngāue. Pea ko e taimi ko ē ‘oku fakafuofua ai ‘a e ngaahi vāhengá ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Ma’u Mafai Vāhengá ke nau fai pē ha fale’i ki he tu’unga vāhenga ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e kau ngāue. Pea ‘i he tu’unga ko ia ‘e fakahū leva ki he tēpile ‘i he lao ko ení ‘a e kau ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘a Tonga. Pea ‘e ‘i he tu’unga leva ko ia ‘e ala lava leva ‘e he Ma’u Mafai ki he Vāhenga ke ne ‘omai ha fale’i ki he ‘Atita Senialé ‘i he taimi ‘oku fakafuofua ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku ma’u ‘e he kau ngāue. Ko e lipooti pē ia Sea ka ko u tui ‘oku mahino ngofua pē ‘a e ngaahi monomono ‘oku fai ki he ngaahi tefito’i lao ko eni ‘e fā, fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Lipooti eni mei he Komiti Laó ‘oku ‘osi fakama’ala’ala atu he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Laó. Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i ki ai ka ‘ikaí te u kole ke tau pāloti. ‘Eiki Minisitā Lao.

Fokotu’u ke tali Lipooti Komiti Lao pea hoko atu hono lau ‘uluaki ki he tolu

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki e Falé. ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu pē ‘e au ke lava pē hono tali e lipooti pea tau lau ai pea hoko atu ai pē ki he lau ‘uluaki, ua mo e tolu. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u fakama’ala’ala atu pē me’a na’e kole mai he ‘Eiki Minisitā Laó. ‘Uluaki ke tau tali e Lipooti mei he Komiti Lao pea ua ke tau tuku fakatafa’aki ‘etau Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu hono lau mei he ‘uluaki ki he tolu. Kalake ke tau pāloti fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Laó, ko ia ‘oku loto ke ne tali ‘a e fokotu’u ko ení fakahā mai ho nima.

Pāloti tali fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Lao

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eikí toko 13.

Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 12A/2022

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘i he’ene pehē te tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 12A. Kole atu ki he Kalaké ke tau lau ‘uluaki.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE ‘ATITA ‘A E PULE’ANGA
2022**

KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI

HE 'ATITA 'A E PULE'ANGA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana mo 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto koloa ki ai e Hou'eikí toko 13.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o ua.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE 'ATITA 'A E PULE'ANGA
2022**

**KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI
HE 'ATITA 'A E PULE'ANGA**

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eikí ko e toko 13.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE ‘ATITA ‘A E PULE’ANGA
2022**

**KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI
HE ‘ATITA ‘A E PULE’ANGA.**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga
‘o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga
2022.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o tolu e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho
nima.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taaūtaha Fika 12A/2022

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa
Light of Life Taka, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ... Lalāhi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki
Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā ki he
Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto
kotoa e Hou’eikí ko e toko 13.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kuo tali lelei ‘e he Falé ni e Lao Fakaangaanga Fakafo’ituitui ko
ení. Tau hoko atu leva ki he Lao Fika 13A/2022, ko e Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu
e Lao ki hono Pule’i e Pa’anga e Pule’angá. Kole atu ki he Kalaké ke tau ‘uluaki.

Lao Fakaangaanga Taaūtaha Fika 13A/2022

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HONO PULE’I ‘A E PA’ANGA ‘A
E PULE’ANGA 2022**

**KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI
HONO PULE’I ‘A E PA’ANGA ‘A E PULE’ANGA**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga
‘o pehē:

1 Hingoa Nounou

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto kotoa e Hou'eiki ko e toko 13.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kuo tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaangá, kole atu ke tau lau tu'o ua.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HONO PULE'I 'A E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA 2022

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'oku loto ki ai 'a e toko 13 ko e kotoa pe ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o 3.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HONO PULE'I 'A E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA 2022

KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO PULE'I 'A E PA'ANGA 'A E PULE'ANGA

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fika 13A/2022, fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 13A/2022

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'oku loto kotoa e Hou'eiki ko e toko 13.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki hono tali e Lao Fakaangaanga ko eni tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapule'angá, kole atu ki he Kalaké ke tau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 14A/2022

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA
2022**

**KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI
HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA**

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Ngāue Fakapule'anga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'oku loto kotoa e Hou'eiki ko e toko 13.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, lau tu'o 2

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA
2022**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga
‘o pehē:

1 Hingoa Nounou

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Ngāue Fakapule’anga
2022. ...

<010>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Sea: ... Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga Taautaha Fika
14A/2022, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki
Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā
Fefakatau’aki, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue
Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Sea ‘oku loto ki ai e toko
12.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaangá, fakahā mai ho
nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA
2022**

‘OKU TU’UTU’UNI he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o
pehē:

1 Hingoa nounou

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Ngāue Fakapule’angá 2022.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga Taautaha Fika
14A/2022, fakahā mai ho nima.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 14A/2022

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa e Hou’eikí, toko 13.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki hono tali e Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 14/2022. Tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15A/2022. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ki he Ma’u Mafai Vāhengá. Lau ‘uluaki.

Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15/2022

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE MA’U MAFAI VĀHENGÁ
2022**

**KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI
HE MA’U MAFAI VĀHENGÁ**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Ma’u Mafai Vāhengá 2022.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Fusimālohi, Veivosa Taka, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa e Hou’eikí ko e toko 13.

‘Eiki Sea: Mālō, lau tu’o ua.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE MA’U MAFAI VĀHENGÁ
2022**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15A/2022, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa e Hou'eikí, toko 13.

'Eiki Sea: Mālō, lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE MA'U MAFAI VĀHENGÁ 2022

KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE MA'U MAFAI VĀHENGÁ

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa Nounou

(1) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15A/2022, fakahā mai ho nima.

Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 15A/2022

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa e Hou'eikí, toko 13.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki hono tali lelei 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea: ... Taautaha 'e 4 ko eni, fakafofonga'i atu 'a e fakamālō mei he 'Atita Seniale.

Lipooti Fika 4/2022, Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea fekau'aki pea mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022

Tau hoko atu leva ki he 'Asenita fika 5.2 ko e Lipooti Fika 4/2022, Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki pea mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai 'aki 'a e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile: (lau 'a e tohi fakahū 'o e lipooti...)

'Aho 26 'Okatopa 2022

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 4/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Fika 4/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 3B/2022, 'a ia 'oku 'oatu 'i he fakalahi A 'o e lipooti ni. Ko e tohi tangi ni na'e tuku mai (*refer*) mei he Feitu'u na ki he komiti ke nau vakai'i 'a e tu'unga faipau 'a e tohi tangi ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

'Oku 'oatu heni 'a e Lipooti Fika 4 'a e komiti ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

.....

Lord Vaea, (*fakamo'oni*)

Sea

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Fokotu'u ke tali 'a e Tohi Tangi 3B/2022 pea hoko atu ki hono lau

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu pē ke tali 'e he Fale Alea, 'a e tohi tangi pea hoko atu ai pē, pe 'e loto ke lau 'i he Fale ni 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti eni 'oku fokotu'u mai 'e he Sea 'o e komiti ke tali ka tau hoko atu ki hono lau 'a e tohi tangi. Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ki he lipooti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u lipooti, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia,

‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘oku loto kotoa ‘a e Hou’eiki, toko 13.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e tohi tangi.

Tohi Tangi fika 3B/2022

Kalake Tēpile: Tohi tangi eni ‘i he ‘aho 14 ‘Okatopa, 2022.

14 ‘Okatopa, 2022

Nōpele Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Kaveinga: Tohi Tangi ke kaniseli ‘a e Tu’utu’uni 7 (2)(3) konga (a-d), ‘o e Tu’utu’uni 2021 ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli, 2016, ke faka’atā ‘a e kau muli ke nau ‘inivesi he fakatau fakataautaha he ngaahi falekoloa angamaheni pea mo e ngoue’i ‘o e hiná, lou’akau, kava, hiapo, mo e ahi.

‘Oku ‘oatu ‘emau faka’apa’apa ki he Feitu’u na kae ‘atā ke fakahū atu ‘emau tohi tangi, ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he kaveinga ko ia ‘i ‘olunga, mo ‘emau kole ke kaniseli ‘a hono faka’atā ‘a e kau muli ke nau ‘inivesi ‘i he fakatau fakataautaha ‘i he ngaahi falekoloa angamaheni, ‘oku lahi taha ai ‘a e me’atokoni, me’ainu, mo e tapaka, pea mo e ‘inivesi ‘i he ngoue’i ‘o e hina, lou’akau (*pandanus*), kava, hiapo mo e ahi.

Puipuitu’a:

Na’e fakahū atu ‘e he Pule’angá ki he Fale Alea ‘a e Tu’utu’uni, *Regulations* 2021, ‘o e Lao ki he ‘Inivesi Muli, 2016, pea na’e alea’i ‘i he ‘aho Mōnite mo e Tūsite ‘o e uike atú pea tali ‘i he Fale Alea ‘i he ‘aho Tūsite, 9 ‘o ‘Akosi, 2022.

‘Oku ‘oatu fakataha ‘i he tohi tangi ni mo e tu’utu’uni na’e tali, pea mo e miniti ‘a e Fale Alea ‘i hono alea’i ‘a e Tu’utu’uni. Na’e taukave’i ‘e he Pule’anga ‘i he ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... letiō pea ‘oku hā ‘i he miniti ko hono faka’atā ke ‘inivesi ‘a e kau muli ki hono ngaohi (*process*) mo e fakamāketi ki muli ‘o e ngaahi koloa ‘e ngaohi mei he hina, lou’akau, kava, hiapo mo e ahi. Koe’uhí ‘oku ‘ikai lava ‘e hotau kakai Tonga ‘o fakapa’anga ‘a e ngāue ni he ‘oku fiema’u ‘a e pa’anga lahi ki ai pea ‘oku fiema’u ‘a e tekinolosia ke ‘omai ke fai’aki ‘a e ngāue ni ke a’usia ‘a e tu’unga ‘oku fiema’u ‘e he māketi ‘i muli.

Na'e faka'ohovale kia kimaautolu 'i he 'aho Pulelulu 10 'o 'Aokosi 2022 'emau toki 'ilo mei he fofonga 'o e Tu'utu'uni tā 'oku 'ikai ko e faka'atā 'a e kau muli ke ngaohi (*process*) koloa mo e fakamāketi. Ka ko e faka'atā ke nau ngoue'i 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi, lolotonga ko ia 'oku mau lava lelei pē 'o tō 'a e ngaahi ngoue ni 'o lahi mo uta atu ki muli pea toe pē 'i Tonga ni.

'Oku mau ongo'i lahi 'a e mahino hono takihala'i 'e he Pule'anga 'a e Fale Alea pea mo e kakai 'o e fonua 'oku mau fanongo atu ki he ngaahi feme'a'aki 'a e Fale Alea. 'Oku 'i ai foki 'emau hoha'a lahi hono faka'atā 'e he Tu'utu'uni 'a e falekoloa taautaha ke 'inivesi ai 'a e kau muli. Neongo 'a e kapu 'e he kau Siaina Tonga 'a e pisinisi falekoloa taautaha 'oku kei 'i ai pē 'a hotau kakai Tonga 'oku nau kei lava lelei pē 'o fakahoko 'a e ngāue ni. 'Oku 'ikai toe fiema'u ha muli ia ke 'inivesi 'i he falekoloa taautaha he 'oku si'isi'i pē 'etau māketi fakalotofonua pea kuo lahi 'a e ngaahi falekoloa taautaha ke nau fe'auhi ai mo ma'u ai ha'anau mo'ui.

Ngaahi Makatu'unga:

Ko e ngaahi makatu'unga 'eni ke pou pou ki he fakatangi 'oku mau fai atu ni ke 'oua na'a tali pē faka'atā ha muli ke 'inivesi'i he ngoue'i 'o e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi pea mo e falekoloa fakataautaha.

1. 'Oku mau lava lelei pē 'a e tu'unga mātu'a mo e finemātu'a Tonga 'o ngoue'i mo tō 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi 'o lahi 'aupito ki he uta ki muli pē ngaue'aki fakalotofonua.
2. 'Oku mau ma'u pē 'a e pa'anga fe'unga ki he ngoue'i mo tō 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi 'o lahi 'aupito ki he uta ki muli pē ngaue'aki fakalotofonua mo fakalele falekoloa taautaha.
3. Na'e te'eki tu'o taha ke ha'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki pē ko e Potungāue Ngoue 'o fakahā mai pē fai ha talatalanoa ki he'enau fokotu'utu'u ko eni ke ō mai 'a e kakai muli 'o tō hina, tō lou'akau, tō kava, tō hiapo, tō ahi pea mo fakalele falekoloa fakataautaha 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Tu'utu'uni 7(2) mo e (3) konga A-D 'o e ngaahi Tu'utu'uni 2021, na'e tali he Fale Alea. Pea 'oku 'ikai mo'oni 'a e pehē he Pule Lahi (*CEO*) 'o e Potungāue Fefakatau'aki he letiō mo e televīsone na'e fai 'a e talatalanoa talu mei he 2016 pea ko hono toki tali 'eni. Fakatokanga'i ko e ngaahi me'a he talatalanoa talu mei he 2016 kuo 'osi tali he Tu'utu'uni 2020.
4. 'Oku lolotonga lava lelei pē 'e he tu'unga mātu'a mo e finemātu'a 'oku fakatau 'a e fua 'o 'emau ngoue hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi 'o uta atu ki muli 'i he fōtunga 'oku kei mata (*fresh*) pea mo ngaohi ki ha koloa kehe 'o uta atu ki muli hangē ko e fala, ngatu, koloa fakamea'a, kava efuefu mo e ahi mōmoa.
5. Ka 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke langa 'a e tafa'aki ki he ngaohi koloa makehe mei he hina, lou'akau, kava, hiapo, ahi ke uta ki muli pea ke tokoni'i fakapa'anga 'a kinautolu 'oku nau taumu'a ke 'inivesi 'i he ngaohi (*process*) koloa ha polokalama nō pea mo e tokoni 'i he fakamāketi.
6. 'Oku lolotonga 'atā pē 'i he Lao ki he 'Inivesi Muli 2016 kuo fakalelei'i ke 'inivesi ha muli 'i ha pisinisi ngaohi (*process*) ha koloa kehe mei he hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi mei ha toe pisinisi fakatupu koloa ke uta atu ki muli pe fakatau fakalotofonua he 'oku 'ikai ke 'asi 'a e ngaahi ngāue ni he lisi tukumakehe (*reserved list*) pe lisi fakangatangata (*restricted list*).
7. 'Oku mau tui 'oku fakataumu'a 'a e Tu'utu'uni ke faka'atā 'a e ngoue'i 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi ko e founa ia ke lisi 'e he kakai muli 'a hotau kekekele. 'Oku lolotonga si'isi'i pē hotau kekekele ki he ngoue ma'a e kakai 'o e fonua pea ka toe

lisi ta'u lahi atu ki ha muli, 'e fēfē ai 'a e kaha'u si'etau fānau mo Tonga pea 'e iku lolotonga 'atā pē ke lisi 'e he kakai muli ha kelekele kae 'ikai ko ha fakataumu'a ngoue.

Eiki Sea: Kalake te u ta'ofi koe ai kae kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō toki hoko atu 'anai.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

Hoko atu lau Tohi Tangi fika 3B/2022

Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki na'e toloi e Fale ko eni 'oku tau kei 'i he fika 5.2 'etau 'asenita hono lau e Tohi Tangi Fika 3B/2022 na'a tau a'u ki he kongā 8. Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau e Tohi Tangi.

Kalake Tēpile : Kongā 8 – Kuo tokolahi fe'unga pē 'a e ngaahi pisinisi falekoloa taautaha 'a e kau Tonga pea mo e kau Tonga Siaina ki he māketi fakalotofonua 'i Tonga ni ke nau fe'auhi ai mo ma'u ai ha'anau mo'ui.

Kongā 9 – Ka toe ō mai ha kau muli mo ha'anau pa'anga lahi ke 'inivesi he falekoloa fakatautaha 'e mōlia 'a e ngāue mei he kakai Tonga pea 'e iku 'o pule'i 'e he kau muli 'a e ngaahi koloa ke tau fakatau.

Kongā 10 – 'Oku nau lotomamahi he 'oku 'ikai ke mau tui tatau 'a e kau tangata ngoue mo e tu'unga finemātu'a ngoue tokolahi mo e Minisitā Fefakatau'aki mo e Langa ...

<008>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile : ... Fakalalaka Faka'ekonōmika.

Na'e 'osi fai 'a e talatalanoa *consultations* fekau'aki mo e Tu'utu'uni 'i 'Akosi 2020 - 'Akosi 2021 'a ia na'e fakamafola 'i he letiō 'i he 'aho Monite 8 'o 'Akosi 2022. Palakalafi 1 peesi 20 'o e Miniti 11 'o e 'aho Monite 8 'o 'Akosi 2022 pea na'e fai 'a e felotoi pea mo e kau ngoue. Koe'uhi ko e fiema'u ke *upgrade* 'a e *facilities* ke a'usia 'a e fiema'u 'a e māketi pea fakatātā 'aki 'a e kava, vesitapolo mo e tutu palakalafi 5 peesi 22 - 25 'o e Miniti 11.

Na'e toe fakahā 'e he Pule Lahi *CEO* 'o e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalaka 'a e fakamatala tatau 'i he polokalama *TV* pea mo e letiō 'i he 'aho 17 'o 'Akosi 2022, pea tufaki 'i he *Facebook*. Na'e 'osi fai 'a e talatalanoa fekau'aki mo e Tu'utu'uni. Ko e tu'utu'uni eni 'oku fekau'aki tonu mo e ngoue'i 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi, 'oku 'ikai ha'ane felāve'i mo ha 'inivesi ki ha *upgrade* ha *facilities* ki ha *process* pē ko ha māketi 'i tu'apule'anga. Ko e Tu'utu'uni ki he Ngoue *Farming* pea ngata ai. 'Oku kau eni he fakamatala hala felāve'i mo e fofonga 'o e Tu'utu'uni pea 'oku faka'ikai'i mamahi 'e he kau ngoue hina, kava mo e ahi kae 'uma'ā 'a e tu'unga finemātu'a 'oku nau ngoue'i 'a e lo'akau mo e hiapo.

na'e fai ha talatalanoa fekau'aki mo e Tu'utu'uni pē ko ha'anau ngoue'i 'a e lou'akau mo e hiapo. Na'e fai ha talatalanoa fekau'aki mo e Tu'utu'uni ko hanau loto ki he me'a 'oku 'asi he Tu'utu'uni fekau'aki mo e ngoue'i 'o e ngaahi ngoue, pea na'e te'eki tu'o taha ke fai ange 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonōmika ha fakaafe ki ha talatalanoa na'e fai 'oku felāve'i mo e tu'utu'uni.

Na'a nau toe pehē na'e te'eki ai tu'o taha ha'anau fanongo ha polokalama TV pē letiō 'a e Potungāue 'i he vaha'a taimi 'o 'Akosi 2020 - 'Akosi 2021 'o fekau'aki mo ha'anau kau ngoue. Loto ke faka'atā 'a e kau muli ke nau ō mai 'o ngoue'i 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo, mo e ahi, he 'oku nau lolotonga lava lelei pē 'o ngoue'i 'a e ngaahi ngoue ni 'o lato.

11. 'Oku mahu'inga ke fakahū 'a e tu'utu'uni fo'ou ke fakalelei'i kotoa 'o ha lao ki he Tu'i ke hoko pē ko e sivi faka'osi 'a e ngāue 'a e Pule'anga mo e Fale Alea.

Ngaahi Fokotu'u : Ko ia 'a e fakatangi 'oku fai atu ki he Feitu'u na mo ho Fale 'Eiki, ke mou me'a ki he ngaahi fokotu'u ko eni fekau'aki mo e Tu'utu'uni 7 Tēpile 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e 2021 ki he Lao 'Inivesi Muli 2016. Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho Tusite 9 'Akosi 2022.

1. Ke kaniseli 'a e Tu'utu'uni 7 kupu si'i (2) ke 'oua 'e 'inivesi ha muli he falekoloa fakataautaha.
2. Ke kaniseli 'a e Tu'utu'uni 7 kupu si'i (3) konga (a) – (d) ke 'oua 'e 'inivesi ha muli ke ngoue'i 'a e hina, lou'akau, kava, hiapo mo e ahi.
3. Ke 'ave ha pa'anga 20 miliona mei he patiseti 2022/2023 ki he Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga ke nō mei ai 'a e kakai Tonga 'oku nau lolotonga fakalele 'a e falekoloa taautaha mo ngaahi koloa mei he hina, lou'akau, kava, hiapo, ahi, ke fakalelei'i 'enua ngāue mo e fakamāketi pea:
4. 'Ave 'a e Tu'utu'uni fo'ou ke fakalelei'i kotoa 'o ha lao ki he Tu'i ke ne sivi faka'osi 'a e ngāue 'a e Kapineti mo e Fale Alea, 'oku taau ma'a e kakai 'o e fonua mo e kaha'u 'o Tonga.

'Oku mau fakatauange 'e angalelei 'a e Feitu'u na mo ho Fale 'Eiki ki he fakatangi 'oku fai atu mei ho kakai masiva 'oku nau fakahoko mo pou pou mo langa hotau ki'i fonua mei tōkanga...

<008>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... ngātai, falehanga mo e pisinisi falekoloa fakataautaha.

Faka'apa'apa atu,

Komiti Langa Fakalalakaka 'o e Ngaahi Sekitōa 'oku 'ikai pau.

Kalake Tēpile: Fakamo'oni ki ai 'a e toko hiva ko eni 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakamanatu atu ko e tohi tangi ko eni 'oku fekau'aki ia mo e tohi tangi 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato kapau 'oku mou loto ke alea'i fakataha 'oku fokotu'u mai ha taha ke tukuhifo. 'Eua 11 ...

Fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo Tohi Tangi fika 3B/2022 ke alea'i he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e, tapu pē mo e Feitu'u na mo e kau Mēmipa 'o e Falé koe'uhí 'oku mahu'inga e ngaahi *issue* 'oku 'ohake he lipooti ko eni ke tau fai ki ai ha tālanga 'i he Komiti Kakato pea ko e fokotu'u atu pē ke tukuhifo mu'a ki he ...

Pāloti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e Tohi Tangi 3B/2022 ke alea'i ai

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha poupuu ki he fokotu'u 'a 'Eua 11? Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo e tohi tangi ko eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lipooti Fika 5/2022 Komiti Tu'uma'u Ngaahi Totonu Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 6/2022

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu leva ki he Lipooti Fika 5/2022 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu e Fale Alea fekau'aki eni mo e Tohi Tangi Fika 6/2022. Kalake ke lau mai e tohi fakahā mai 'aki e lipooti.

Kalake Tēpile:

27 'o 'Okatopa 2022.

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 5/2022, Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

Ko u fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 5/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 6/2022 'a ia 'oku 'oatu 'i he Fakalahi A 'o e lipooti ni.

Ko e tohi tangi ni na'e tuku mai *refer* mei he Feitu'u na ki he komiti ke nau vakai'i 'a e tu'unga faipau 'a e tohi tangi ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea.

‘Oku ‘oatu heni ‘a e Lipooti Fika 5/2022 ‘a e Komiti ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

Faka’apa’apa atu,

.....

Lord Vaea

(Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea)

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ko e Sea ‘o e Komiti ko ení.

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu 'Eiki Sea. Ko e fokotu’u atu pē kole pē ke tali ‘a e lipooti ko eni pea pehē foki ki hono lau ‘i he Fale ni. 'Eiki Sea, ko e hangē kiate au ‘oku tolu ‘aki eni ‘a e ngaahi lipooti ‘oku meimei tatau ‘oku fekau’aki pē pea ‘oku tuku atu pē ki he Feitu’u na ko hono ‘uhinga ko ‘ene toki a’u mai eni ki he Fale ‘Eiki ni mālō.

Pālōti ‘o tali Lipooti fika 5/2022 e Komiti & fokotu’u ke lau Tohi Tangi

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku fokotu’u mai ke tali e lipooti ko eni mo ‘ene fokotu’u ke lau ‘a e tohi tangi. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea fekau’aki pea mo e tohi tangi ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 12.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e fokotu’u ke tali e lipooti fakahā ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō tau hoko atu leva ki hono lau ‘a e tohi tangi.

Tohi Tangi Fika 6/2022

Kalake Tēpile: Tohi Tangi Fika 6/2022.

‘Aho 21 ‘o ‘Okatopa 2022

Lord Fakafanua

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

Fale Alea ‘o Tonga

Hala Taufā’aha’u

NUKU’ALOFA.

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga,

Kaveinga: Tohi Tangi 'a e Kau Ngoue 'o Tonga fekau'aki mo e Pepa Fika 15/2021, ko e ngaahi tu'utu'uni ki he ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

Kalake Tēpile: ... 'Inivesi mulí 2021. Mālō e laumālie 'a e 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tongá *Lord* Fakafanua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Oku mau mātu'aki faka'apa'apa mo kole ke mau fakahū atu mu'a 'a e tohi tangi ni meí he kau ngoue 'o Tongá ki he Feitu'u na mo ho Fale 'Eikí. Pea 'i he tohi tangi ni 'oku mau 'oatu ai ha ngaahi kongá tefito 'e 3 'o anga pehé ni.

Konga 1 ko e tohi tangi, kongá 2, fakamatala tānaki, 1 *appendix (1)*, founga 'o 'emau ngāue ke 'omi e lotó 'o e kau ngoue 'o Tongá, kongá 3 fakamatala tānaki.

Ua, ko e lisi 'o kinautolu na'e fakamo'oni honau hingoá ke fakahā'aki 'oku 'ikai ke nau lotó ki he ngaahi tu'utu'uni *invest* muli 2021 tēpile 2, lisi fakangatangata Kupu 3 'i he peesi 9 mo e 10.

Faka'apa'apa atu

Daniel Hamala

Sea Poate mo e Kosilio 'a e Kau Ngoue Fakatahataha 'o Tonga

'Eiki Sea: Ko ia lau mai pe kongá 'uluakí ko e tohi tangi

Kalake Tēpile: Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá

Konga 1 Tohi Tangi fika 6/2022

Kaveinga: Tohi Tangi Fekau'aki mo e ongo'i Li'ekina mo e Tukuhausia si'i kau ngoue 'o Tongá 'i hono tali 'e he Fale Alea 'o Tongá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'inivesi Muli 2021.

'Oku mau fakahū atu 'a e tohi tangi ni ki he Feitu'u na mo ho Fale 'Eikí ke fakahā pea mo fakaa'u atu ai 'emau fu'u ongo'i tukuhausia, li'ekina mo'oni mo ongo'i 'oku 'ikai malu 'a e si'i mātu'a mo e finemātu'a 'oku fai e fakahēmata 'i he ngoue'angá ke ma'u ai si'a mo'ui homau ngaahi fāmili.

Kuo ongona 'i he ngalu'eá mo e lēkooti 'a ho Fale 'Eikí 'a hono fakapaasi 'a ho'ó Fale 'Eikí 'a e pepa fika 15, 2002, Ngaahi Tu'utu'uni ki he *Invest* Muli 2021 'i he 'aho 9 'o 'Aokosi 2022.

‘Oku mau fu’u ongo’i lahi he ko e ngoue pe ‘a e me’a ‘oku fakatetu’a ki ai ‘a e ma’u’anga mo’ui si’omau ngaahi fāmīlī. ‘Oku lava ‘e he mātu’a mulī e ngaahi tafa’aki kotoa ‘o e pisinisī, hangē ko e Takimamatá, Toutai lolotó, falekoloá, langá, tekisī mo e ngaahi pisinisī ko iá. Ka ko kimautolu ‘oku laka haka ‘i he ngaahi fāmīlī ‘e 13000, tohi kakai ‘o e ngoue 2015. ‘Oku mau fakakaungatāmaki ‘i hono fakahoko ‘o e ngoué, ko homau tokolahi tahá fakafuofua ki he pēseti ‘e 90 ko e kau ngoue iiki. ‘Ikai ha seniti ke fakalalakaka e ngoue. Ko e ngoue pē ki he ma’u me’atokoní pea ka hulu pea ka fakatau atu ke ma’u ha seniti ki he tauhi mo e si’i fuesia ai e ngaahi kavenga ‘a e fāmīlī.

‘Oku hanga ‘e he ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Mulí 2021 tēpile 2 lisi fakangatangátá kupu 3 ‘i he peesi 9 mo e 10 ‘o faka’atā e kau mulí ke nau kaungā kau mo kimautolu si’i kau ngoue masiva ‘o Tongá ‘i hono

- (A) Ngoue’i ‘o e ngaahi vesitapolo fua ‘akaú ‘i he founa ‘o e hiná
- (B) Ngoue’i ‘o e me’akai ‘oku tolongá ‘i he fōtungá ‘o e lou’akaú
- (C) Ngoue’i ‘o e kavá
- (D) Ngoue’i ‘o e ‘akau lalahí mo e ngaahi ngāue ki he vao ‘akau ‘oku felāve’i mo e hiapó moe ahí

‘I he’ene pehē ‘oku ‘oatu si’emau fakatangí ni mo e ngaahi ‘uhinga ‘i laló ke fai ha me’a mā’olunga ki ai ho Fale ‘Eikí.

- (i) Ke fakataha ‘a e Pule’angá mo e kau ngoué *Public Private Sector Partnership*

‘Oku si’i fifili lahi e mātu’a ngoué pe na’e fakahoko nai ‘e he Potungāue Fefakatau’akí mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká ha talanoa femahino’aki lelei mo e si’i kau ngoue ‘o Tongá ke fakapapau’i ai ‘e ‘ikai temau si’i lava ‘o fakahoko hano ngoue’i ‘o e ...

<010>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tēpile: ... ‘akau ngoue ko ‘ení. ‘Oku mau ongo’i lahi ‘aupito ‘a hono faka’atā ke kau mai e mātu’a mulí ki hono ngoue’i ‘a e ngaahi ‘akau ngoué ni ‘o hangē ko ia kuo hā atu ‘i ‘olungá.

‘Oku ongo’i ‘e he si’i kau ngoue ‘o Tongá na’e mei malava pē ke ui ‘e he potungāue ha fakataha fakavahe mo kimautolu ki ha feitu’u ke tau talanoa, pea kapau kuo ‘i ai si’amau tōnounou pea tokoni mai mu’a e Pule’angá he ko e Pule’angá pē homau paletu’á.

- ii. **‘Oku malava pē ‘e he tangata ngoue Tongá ‘o fakahoko e ngoué.**

Na’e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Fefakatau’akí mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ‘oku ‘i ai ha fu’u ‘u’uke fēfē hono fakahoko e ngoue’i ‘o e ngaahi ‘akau ngoue ko ‘ení ‘e he kau ngoue Tongá. ‘I he lau ‘a kimautolú ko ia ko e si’i mātu’a ngoue.

- **Ko e Hina:** ‘Oku te’eki tu’o taha ke nounou hono tō ‘o e hiná ‘e he mātu’a ngoue Tongá. Ne ‘i ai e ngaahi ta’u ne maumau pē e hiná, ‘ikai lava ‘o uta atu ki muli;
- **Ngoue Lou’akau:** Ko hono ngoue’i ko ia ‘o e me’akai ‘oku tolonga ‘i he fōtungá ‘o e lau’i’akaú, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino pe ko e ‘uhinga ki he hā. Pea kapau ko e ‘uhinga

ki he vesitapoló hangē ko e kāpisi, lau'i lū mo e lau'i pelé 'oku lava lelei pē mo ia ke tō 'e he mātu'a ngoue Tongá;

- **Ko e Kava:** 'Oku lolotonga lava lelei pē 'e he mātu'a ngoue Tongá 'o tō e kavá pea faka'ahu ke lahi ange, pea 'ikai ke kau ai ha muli. Ka 'oku mau fu'u fiema'u ke ako'i kimautolu ki he ngaahi fiema'u 'a e māketí;
- **Ko e Hiapo:** 'Oku lolotonga lava lelei pē mo ia hono tō 'e he mātu'a mo e finemātu'a ngoue Tongá pea ko si'enua ma'u'anga mo'ui pē ia;
- **Ko e Ahi:** 'Oku lava lelei mo ia 'o tō pea 'oku tokolahi e kau ngoue 'oku nau tō ka 'oku 'i ai e fu'u faka'amu lahi pehē ange mai 'e lava ke tokoni e Pule'angá ki hono fakamāketí, he ko e tu'u 'i he taimi ní, meimei ko e kau mulí pē 'oku nau fakamāketí. 'Oku mau faka'amu lahi 'e tokoni mai e Pule'angá ki hono kumi ha māketi ki he ahí, he ko e ngoue 'oku lahi e pa'anga 'oku ma'u mei ai.

iii. 'E fēfē nai 'a e 'apongipongi?

'Oku si'i ongo'i 'aupito 'e he kau ngoué 'oku sio pē Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Mulí ki he 2021 'i he Tēpile 2, kupu hono 3, ki he to'utangata 'o e 'aho ní. Fēfē si'omau ngaahi makapuná mo homau hakó 'i he kaha'ú? He kapau 'e hoa pisinisi e motu'a ngoue Tongá mo e mulí pea lisi 'e he motu'a ngoue Tongá hono kekelelé ki he mulí 'i ha lauita'u, 'e lalahi hake hono hakó, kuo 'osi lisi e kekelelé ia 'e he mulí, pea nau si'i nofo ai 'o fiu tali ha lauita'u ke 'osi e lisi kae toki lava ke ne ngoue'i e kekelele ko iá. Ko e me'a 'e hokó, 'e fakahoko e ngaahi ngāue ki he langa faka'ekonómika hotau ki'i fonuá ni 'e he mulí kae si'i takatu'a e hako 'o e tangata ngoue Tongá 'o fiu feinga.

iv. Mamafa ange e lisi kekelele

'E mamafa ange e lisi 'o e kekelelé. 'Oku lolotonga ma'ama'a fe'unga pē e lisi 'o e kekelelé ke ngoue ai 'a kinautolu si'i kau ngoué, ka 'oku 'ikai ha 'api tukuhau. Ko 'ene kau mai pē e mulí ke ngoue'i e ngaahi ngoue kuo fakalau atu 'i 'olunga ko e hiki ia e 'a e lisi, pea 'ikai ke lava si'i mātu'a ngoue Tongá ke lisi ha 'api tukuhau ke fai ai ha ki'i ngoue he koe'uhí 'e 'ikai ke ne si'i lava ke totongi e lisi.

v. Ko e ngaahi ngoue fakakomēsiale 'eni 'oku lava lelei 'e he tangata ngoue Tongá

Ko e ngaahi ngoue ko 'eni kuo faka'atā ke kau mai e kau mulí ki hono tō. Ko e toenga pē 'eni 'o e ngaahi ngoue fakakomēsiale ke si'i feinga ma'u mo'ui ai e mātu'a ngoue Tongá. Ko 'ene toe kau mai pē e mulí ki hono ngoue'i ko e faka'ofa mo'oni si'i mātu'a ngoue Tongá.

vi. Ko e fakatātā 'o e ngaahi me'a kuo hoko 'i he kuohilí

Ko e ngaahi sipinga kuo mātā tonu 'e he mātu'a ngoué ko 'ene hū mai pē e mulí 'o fakahokó kuo uesia tamaki e ngaahi pisinisi Tongá, 'o hangē ko e falekoloa fakamoveteveté. Kuo 'ikai ke toe ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile: ... kuo 'ikai ke toe tokolahi 'a e si'i kakai Tonga 'oku kei fakalele falekoloa he 'oku 'ikai ke na u lava 'o fe'auhi mo e muli.

vii) **Ongo'i tukuhausia mo li'ekina**

'Oku 'i ai 'a e ongo'i tukuhausia 'a e si'i mātu'a ngoue he'e toe vavae atu 'a e ki'i me'a 'oku mau si'i vavaku ai ke ma'u ha'amau mo'ui ke toe ha'u e muli ia 'o kau hono fakahoko.

viii) **'Oku lahi ange e ngaahi taukei 'a e kakai muli ke nau lava 'o fakahoko ha toe pisinisi kehe**

'Oku 'osi lahi fe'unga pē ngaahi pisinisi 'oku kau ai e kau muli hangē ko e takimamata, falekoloa, toutai, langa. Tuku ā ha ki'i ngāue ke fakahoko 'e he mātu'a ngoue Tonga ke ma'u ai si'anau mo'ui, he ko e tokolahi ko e ngoue pē 'oku nau taukei ai.

ix) **'E longomo'ui nai ke toe kau 'a e Tonga 'i hono langa 'o e fonua?**

Ko e sio ki he kaha'u 'e a'u 'a Tonga ki ha tūkunga ko si'etau nofo pē 'o lau pē ko e kakai Tonga kitautolu ka 'oku 'ikai ke tau si'i kau hono ngāue'i hotau fonua he ku o ngāue'i ia 'e he kau muli. 'Oku lahi ange 'enau pa'anga ke 'inivesi hono tō 'o e hina, kava, hiapo mo e ahi.

x) **Ko e Pule'angá ko e tokoni ofi taha pē ia 'o e tangata ngoué**

'Oku faka'amua 'e he kau ngoue pehē ange mai ka 'oku tō vaivai 'a e fakahoko fatongia 'a e mātu'a ngoue Tonga 'o 'ikai ke lava ke fakakakae 'a e ngoue kimu'a, fēfē ke tokoni mai mu'a 'a e Pule'anga ke fakaivia 'a e kau ngoue, ko e kole fakamātoato atu ki he Pule'anga, ke 'oua mu'a 'e ala leva ki he me'angāue vave mo faingofua taha, ko e tuku ki ha kau muli ke nau kau mai ki hono to 'o e 'akau ngoue, kae 'omi pē mu'a ha faingamālie si'i kau ngoue Tonga ke fai ha talanoa mo ha fengāue'aki.

Ngaahi Fokotu'u mei he kau Ngoue ki he Fale Alea mo e Pule'angá

'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga kuo u fakahā atu 'i 'olunga, 'oku fakaa'u atu mei he si'i mātu'a ngoue 'a e kole ko eni, ke fai ki ai ha me'a mā'olunga 'a ho Fale 'Eiki.

- i. Kole ke fakapekia mu'a 'a e kupu 3 'o e tēpile 2 (*Lisi fakangatangata*) kae tuku pē mu'a ki he si'i kau ngoue Tonga ke nau fakahoko hono ngoue'i 'o e ngaahi ngoue ko ia.
- ii. Kole ke kumi mu'a 'e he Pule'angá ha māketi ki he ahi mo e ngaahi ngoue kehe.
- iii. Kole ke toe fai pē mu'a ha sio 'a e Pule'angá ki ha ngaahi fokotu'utu'u ke tokoni kau ngoue ki hono tō mo tauhi 'o e ngaahi ngoue 'oku lisi 'i he kupu 3 'o e tēpile 2, lisi fakangatangata 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021, 'i 'olunga.
- iv. Ke toki faka'atā mai pē kau e kau muli ke hoa ngāue mo e tangata ngoue Tonga pē ko e Pule'anga Tongá ki hano ngaahi 'a e ngoue ki ha toe fōtungā 'e taha (*processing*) mo hano fakamāketi 'oka fiema'u.

Fakatauange 'e hā lelei atu 'a e si'i fakahemata 'a si'omou mātu'a faifatongia mei tōkanga.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni,
Daniel Hamala, (fakamo'oni)

Sea 'o e Kosilio mo e Poate 'o e Kautaha 'a e Kau Ngoue Fakatahataha 'o Tonga

Pea mo e ni'ihi kehe pē 'Eiki Sea, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'ene lava ia hono lau kakato atu 'a e tohi tangi. Ko e toenga 'o e ngaahi t'ānaki mo e fakamatala te mou toki me'a pē ki ai, ko e 'ū tataua ena kuo 'osi tufa atu. Hangē pē ko e tohi tangi ko ena na'e lau atu kimu'a ko e tohi tangi ko eni 'oku fekau'aki pē mo e *issue* tataua 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato. 'Eua 11 me'a mai.

Kole tukuhifo ki he Komiti Kakato e Tohi Tangi fika 6/2022 ke alea'i ai

Taniela Fusimālohi: Sea, mālō Sea ko e kole atu pē ke toe tuku atu pē ho'o lipooti ko eni ki he Komiti Kakato koe'uhī 'oku lave pē mo ia ki he *issue* tataua pē 'o hangē ko ia ko e tohi tangi ne lau kimu'a. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Kole ke fakahū mai ngaahi tohi poupu Potungaue ki he ngaahi polokalama fakama'ala'ala he Lao 'Inivesi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pēhē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Sea ko e poupu atu pē motu'a ni ia ke tukuhifo 'a e tohi tangi ko eni ki he Komiti Kakato ke alea'i fakataha pea ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'i ai pē 'a e kole mei he motu'a ni ke fakahū mai mu'a 'a e ngaahi tohi poupu pea mei he potungāue ke fakamahino e ngaahi *consultation* na'e 'osi fakahoko ke kau fakataha pea mo hono alea'i 'o e Tohi Tangi ko eni Sea. 'A ia ko e ngaahi tohi poupu ia ke fakamahino pē 'oku lisi hokohoko mai pē 'e he potungāue talu mei he 2016 'a e hokohoko mai 'a e ngaahi *consultation* mo e ngaahi fakataha'anga ka 'oku 'osi fakahū mai he Komiti e Ngaahi Totonu 'a e kole pē ki he Feitu'u na ke fakangofua mai ke fakahū mai mu'a ki he Fale ni ke alea'i fakataha pea mo e ngaahi Tohi Tangi ko eni mālō 'Eiki Sea.

Pālōti 'o tali tukuhifo Tohi Tangi fika 6/2022 ke alea'i he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Te u tali pē ke tukuhifo fakataha pē 'ū lipooti ko ena ki he Komiti Kakato ko e kongā pē ia e 'ū naunau 'o e Tohi Tangi koe'uhī kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo e Tohi Tangi ko eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto kotoa e Hou'eiki ko eni ki ai ko e toko 12.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he fika 6 'etau 'asenita ko e kole na'e fokotu'u mai 'e 'Eua 11 ko u toloi e 'asenita 6.1 Fakamatala Fakata'u ki 'apongipongi tuku atu ha faingamālie 'a e Hou'eiki ke mou toe me'a ki he lipooti. Ko e toenga 'etau 'asenita Hou'eiki

‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato ‘a ia ko e ngaahi fakamatala fakata’u pehē foki ki he Tohi Tangi. Koe’uhi ‘oku tukuhifo e Tohi Tangi ‘e ua ko eni ki he Komiti Kakato te u fakafoki leva ‘a e ‘aitemi fika 7.4 kole ki he Sea e Komiti Kakato ke mu’omu’a ia ‘i he ngaahi ngāue ko ē ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato. Ko e Tohi Tangi ‘e 3 ke alea’i fakalukufua fakataha pea mo e ngaahi fakamatala na’e kole mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ke tānaki atu mo ia ki he feme’a’aki e Komiti Kakato. Hou’eiki ‘oku toe pē miniti ‘e 5 ka ko u tui ‘oku sai ange ke tau toloi e Fale ka tau toki foki mai ‘o liliu ‘o Komiti Kakato toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<007>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o : Me’a amai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Hangē pē ko e toloi mai e Fale mei he 12:00 tau liliu ai pē ‘o Kōmiti Kakato.

Komiti Kakato

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato – Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Komiti

Sea Kōmiti Kakato : Tapu ki he 'Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma’ā ‘a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga he tafa’aki ‘a e Hou'eiki Nōpele tapu atu ki he kau Fakafofonga he tafa’aki ‘a e Kakai. Tapu ki he kau ngāue fakatapu atu ki he ngaluope ki he taha kotoa pē ‘oku me’a mai ‘i he ngaluope ‘o fekau’aki pea mo e feme’a’aki ‘i he Fale Alea. Hou'eiki mālō mu’a ho’omou laumālie tau toe ma’u ‘a e ho’atā fakakoloa ko eni. Hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’i, ‘ikai ke u toe fakalōloa koe’uhi ko ‘etau ’asenita ‘oku ‘osi ‘i ai e tala fatongia ‘omi ki he motu’a ni. Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou fakamanatu’i atu ke mou manatu’i pē ko ‘etau.. te tau ngāue’aki pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘ikai pē ha toe liliu. Ko e hokohoko ena ‘etau ngāue ‘a ena ‘oku ‘osi ‘oatu pē ‘i he ‘asenita pea te tau ngāue’aki pē hokohoko ko ia.

Hou'eiki ko e vave tahá ko e lelei tahá ia ‘atautolu. ‘Oua ‘e vave kovi hūfanga he fakatapu vave lelei pē. Ko u manatu’i lelei pē ngaahi ta’u e Fale Alea he ngaahi ta’u kuo maliu atu, ko e māhina eni ia ‘o e fakamā’opo’opo. Kuo tau ofi ki he Kilisimasi mo e Faka’osita’u, ka ‘oku ou ‘amanaki pē te tau ‘unu’unu māmālie lelei ki he tu’unga ko ia, koe’uhi pē kuo ofi ‘a e māhina ia ‘o e Kilisimasi pea ‘oku teuteu ‘a e ngaahi fāmili ke foki ki motu, teuteu e tutuku e ako, lele e ngaahi sivi ‘i he uike ni. Kae kehe Hou'eiki ko u tuku atu Hou'eiki Pule'anga fakamolemole pē mou me’a pē ko ‘eku ...

<008>

Taimi: 1415-1420

Sea Komiti Kakato: ... ‘io pea ko e *annual report* ko eni ‘i mu’a ‘i he kau Mēmipa ‘oku nau ‘osi lau pea ko u kole atu pē ki he kau Mēmipa ngaahi me’a ko ē te mou me’a ki ai fakaulo ho

maamá te u fakatokanga'i atu pea te u 'oatu leva ho faingamālie, 'i ai ha fehu'i pea te u toki tuku ki he Minisitā ke ne tali e fehu'i pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fehu'i ko ha'o tokoni pē pea ko u tui te tau hokohoko 'e vave ange ia.

Ka tau hoko atu. Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí 2021/2022, fakamolemole ko ē 'oku toe fanafana mai e ni'ihi e kau ngāue ke tau 'unu ki he tohi tangí.

Ko e tohi tangí ko eni na'e 'osi tufa atu pea na'e 'osi lau he Fale 'aneuhu ... uike kuo 'osí pea ko u tui Hou'eiki na'e 'i ai e ongo Mēmipa 'a e kau Mēmipa na'a nau fakamo'oni heni, taimi eni e kau Mēmipa. Ko ia ha'a nautolu na'a nau fakahū mai e tohi tangí ko eni.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu mu'a. Tapu mo e Feitu'una ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Fokotu'u ke alea'i fakataha ngaahi Tohi Tangi fekau'aki mo e Tu'utu'uni 'Inivesi Muli

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kae'uma'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'Io, 'ikai ko 'eku ki'i tokoni atu pē ki he me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Feitu'u na he 'oku, 'uhinga ke tau kauhala tatau pē. 'Oku mo'oni pē ho'o me'a ke toe, na'e tukuhifo foki he Sea ke tau, na'e tukuhifo e tohi tangí ia kimui 'a ē ko ē na'e lau he uike kuo 'osí ka na'e, ko eni kuo toe lau mo e tohi tangi 'e ua ko eni pea 'oku fakafoki hake ko ē 'e he Sea ke, ke foki hake ia, 'a ē 'oku tau toe kamata ai ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku Sea 'oku tonu pē me'a 'oku ke me'a mai a'í ka ko e, na'e tukuhifo ko e 'uhinga he 'oku natula tatau 'a e tohi ko eni na'e, tohi tangi ko ē na'e tukuhifo he uike kuo 'osí mo e tohi tangi ko eni 'e ua na'e toki lau ko ē he 'aho ni 'a ia 'oku nau hu'utaha pē ki he ngaahi 'uhinga kehekehe pē mo e ngaahi me'a ka 'oku nau hu'u taha pē ki he Tu'utu'uni ko eni fekau'aki mo e 'Inivesi mulí ka ko e tokoni atu pē ki ho'o me'a ke ke, mo e fokotu'u atu pē 'a'aku ia ke, ke alea'i fakataha pē he ko e, fo'i tolu ko ia he 'oku nau hu'u taha pē ki he kaveinga 'e taha Sea pea mo, pea mo e motu'a ni nau kole atu foki ke tukuhifo e tohi tangi ko ē he uike kuo 'osí 'a ia ko e kole 'a e motu'a ni ke, he 'oku tonu pē me'a ia 'oku ke me'a mai a'í, alea'i kātoa mo e ongo tohi tangi ko eni pea mo e, na'e faka'amú ke, ke 'uluaki me'a mai e Minisitā he 'oku mahino pē, 'osi mahino pē ki he Minisitā ia mo e, mo e me'a ko eni he ko e 'uhinga pē he nau 'i he komiti ko eni 'o e totonu 'a e alea'i e me'a ko e ngaahi faka ... 'Oku lahi pē e ngaahi me'a heni ko e fetō'aki he ngaahi faka'uhinga ka ko u kole au ia Sea ke alea'i fakataha pē 'ū tohi tangi pea ke me'a mai e Minisitā 'o fakamahino mai mo e 'ū me'a ko eni pepa poupu ko eni mo e me'a 'a e me'a e Pule'anga pea tau toki feme'a'aki ai pē. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha poupu ki he fokotu'u 'oku fai he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai? (Ne 'i ai 'a e poupu) 'Io tau fai 'aki pē e poupu ko ia ē. Fakatatau pē mo 'etau, mo e Konisitūtone 'oku mea'i pē kupu 8 ē ngofua ke tangi ha ni'ihi pē he kakai 'o e fonua ki he Fale Alea mo e Tu'i ka 'i he 'aho ni kuo a'u mai e tohi tangí ki heni ko u tui pē te tau fakalukufua pē.

Alea'i fakalukufua Tohi Tangi 'e 3 fakahū mai ko e ta'efiemālie ki he Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli

'Eiki Minisitā ko e me'a ko eni 'oku ou fakatokanga'i 'e au 'i he tohi tangi ko eni ko e lao ia ko e 'ikai ke fie, ko e lotomamá koe'uhí ko e toe kau e kau 'inivesitoa he, 'i he tō kapau na'a

nau ō mai pē ‘o fakatau mei he kakaí pea mo ngaohi ‘o ‘ave ko u tui ko e me’a ia ‘oku fiema’u ko ē ‘e he kakaí kai kehe ‘ikai ke u toe lave ki ai kau tuku atu mu’a ki lotofale ke mou feme’a’aki mai ‘o fekau’aki mo e me’a ko ení. Me’a mai ‘Eiki Minisitā ki he *MIA*.

Fakama’ala’ala ‘oku taumu’a tatau pē ngaahi tohi tangi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu Sea ‘o e Komiti Kakatō pea ‘oku ou kole ke u hūfanga atu ki he ngaahi talamalu ‘o e fonuá. Na’e ‘i ai e tohi tangi ‘e ua na’e toe fakalahi mai ki ai. Ko e ngaahi tohi tangi ‘i heni ‘e Sea ‘oku fai atú he tohi tangi ‘e nima pea na’e ‘i ai e ngaahi tohi tangi na’e fakalahi ka ko e, ko e ‘uhinga lahi ko eni ko ē na’e ‘omai ai ‘a e ngaahi tohi ko ení nau fakahā loto mai ko hono ‘uhingá ko hono tali ko ia ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘a e Lao fekau’aki pea mo e ‘Inivesimeni ko ē ko ē ‘a e *MOI*. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku hokohoko ai ‘a hono tānaki ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ko e ki’i liliu si’i pē ‘e Sea ‘a e tu’unga ko eni ko ē ko ē ‘o e ngaahi tangí. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke u loto au ke u hanga ‘o toe fakaikiiki he ‘e toki ‘omai ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ha’ana ‘a e Potungāué. Ka ko hono ‘uhingá ko e feme’a’akí, fekau’aki mo e ‘ikai ke mahino hono fakapilitāniá pea mo hono fakatongá, ‘oku ‘i ai ‘a e tō kehekehé. Pea ‘oku tupunga ai ‘a hono ‘omai ‘a e ngaahi tohi tangi ko ení.

Ko ia ‘oku fai ai e feme’a’akí ‘Eiki Sea, na’e toe tufa mai kimuí ni ‘i he houá ni pē ‘a hono fakalahi pea mo hono tali ‘e he tohi tangí te u tuku pe au ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí ke ne toki me’a atu ‘aki.

Ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’á ke ‘oatu pe ke ke me’a ki ai. ‘Oku fe’unga eni ia mo e tohi tangi ‘e 6. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku meimei nofo pe ia ki he fo’i taumu’a ko iá ko e ‘ikai ke loto ke hoko atu ‘a e lao na’e tali ‘e he Falé ni. Pea ‘i he’ene pehē na’e ‘i ai mo e ngaahi fakamo’oni na’e ‘ikai ke fakahoko lelei ‘a e fatongia ‘o e Pule’angá. Pea ‘i he fakamuimui tahá na’e toe tānaki mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘e toki me’a atu pe ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí fekau’aki pea mo e ngaahi ‘ū tohi na’e toki tufa atu ‘i he houa efiáfi ni ke mou me’a ki ai, ‘o fakatatau ki he ngaahi tohi tangi na’a mou tuku maí.

‘A ia ko e puipuitu’á ‘Eiki Sea pea ‘i he’ene pehē ko u tuku atu pe ki he Feitu’u na ka e ‘uma’ā ‘a e Falé ni ke nau hoko atu ha’anau me’a mai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, ki’i fakamolemole pe ko ‘etau tohi tangí, ko ‘etau tohi tangi pe ‘e 3 he taimí ni ē ‘oku lave’i ‘e he motu’á ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia ‘e Sea, ka ‘okú ke mea’i koā na’e ‘i ai ‘ū tohi tangi ia ne toe fakalahi ‘o 3 (A), 4, 4 (A), ‘alu pehē ko ē ko ē ‘o ki’i hulu aí. Ka ko e taumu’a ia ‘oku tatau pe ia ‘Eiki Sea. Ke mea’i pe na’e toe tufa mai mo e fakalahi. Ko e tali ia ‘a e ‘Eiki Minisitā, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, ki’i kole ange ki he ni’ihi ko ena na’a nau ‘omai ko ē tohi tangí ē, fakamolemole. ‘Io Tongatapu 2, ki’i me’a mai ange ki he tohi tangi ko ení.

‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole ke u fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Hangē pe ko ia na’e fai ki ai ho’o me’á Sea pea mo e feme’a’aki ‘a e Hou’eikí. Ko e tohi tangi ko eni ‘e 3 na’e fakahū maí neongo pē na’e ki’i kehekehe hono ngaahi fakaleá ka na’a nau ‘uhinga kotoa pē ki he me’a ‘e taha. Ko e ta’efiemālie ‘a e kau ngoué ki he tu’utu’uni ngāue na’e paasi he Falé fekau’aki mo hono fakangofua ‘o e kau ‘inivesitoa mulí ke nau kau mai ‘i hono ngōue’i

Sea Kōmiti Kakato: Ke ke ki’i fakatonutonu mai au Fakafofonga ē, ko e fo’i laó pē ko e tu’utu’uni ngāue ‘a e, ‘oku ‘ikai ha tu’utu’uni ngāue ‘a e Falé ia. Ko e taimi ko ē ‘oku tali ai fo’i laó ‘oku ‘i he Minisitā ‘o’ona ‘a e fo’i lao ko iá ke ne toki fa’u e tu’utu’uni.

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Eiki Sea ko e tu’utu’uni ko e *Regulation*

Sea Kōmiti Kakato: *Regulation*, na’e fai ‘e he Falé ni?

‘Uhilamoelangi Fasi: Ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a mai angé ‘Eiki Minisitā Leipa, ki he tu’utu’uni ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e *Regulation*.

Fakamahino ki he Tu’utu’uni mo e Lao ki he ‘Inivesi Muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō, Sea ko u kole pe au ha faingamālie ke tuku pe mu’a ke u ‘oange ha ki’i fakama’ala’ala fekau’aki pea mo e tangi ko eni he ‘oku ki’i fihí pe ‘ene hū maí. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ni’ihi he ngaahi tohi tangí ‘oku nau ‘uhinga mai ko e Lao *Invest Muli*, na’e fakapaasi. Pea ‘oku tō mai e ngaahi tohi tangi e ni’ihi he tu’utu’uni ka ko e fie fakamahino pē ko e laó ia na’e ‘osi paasi fakamo’oni huafa ki ai e Lao *Invest Muli* he ta’u 2020. Ko e Tu’utu’uni na’e fa’u ‘e he Kapinetí ‘i he ta’u 2021 pea fakapaasi ‘e he Falé ni ‘i he ngaahi māhina kuo tau maliu atú. ‘A ia ‘oku lolotonga fai mai ai e ‘uhinga ko ē tohi tangi ko eni.

Kehekehe ‘a e faka’uhinga makatu’unga ai tōkehekehe ko eni fekau’aki mo e Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli

Sea ka koe kole pe ke tuku mai mu’a e faingamālie ko eni ke ‘oatu pe ha ki’i fakama’ala’ala e motu’á ni fekau’aki pea mo e tohi tangí. Pea mo e faka’apa’apa lahi ki he totonu fakakonisitūtone ...

<010>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘a e kakai e fonuá ‘oku nau ‘omai ‘aki ‘enau tangi ki he Fale Alea ‘o Tongá. Pea ko e tangí eni kuo ‘osi lau pea ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou’eikí pea fanongo mai ki ai e kakai e fonuá.

Ka ko u kole pē ke ‘omai mu’a ha faingamālie ke ‘oatu ha, ‘oku ‘ikai ko ha tali ‘Eiki Sea ka ko e fakama’ala’ala ‘i he ‘uhinga hangē pē ko ia ‘oku mea’i he Feitu’u na. Na’e ‘ohake e tohi tangi ko eni pea na’e loto lelei pē ‘a e ‘Eiki Palēmiá ia pea mo e Pule’angá ke ‘omai ke fai ha ngāue ki ai. Ka kuo lau e tohi tangí pea te u ‘oatu pē fanga ki’i ‘uhinga he ko e lao eni neongo

ko e Tu'utu'uni ka ko e lao. Pea 'oku, he 'ikai pea he 'ikai ke malava 'e ha Tu'utu'uni ia 'o ne hanga 'o faka'ikai'i 'a e Tu'utu'uni 'a e Tefito'i Laó. Ko e kehekehe ko ení Sea ko e kehekehe 'i he faka'uhinga.

Ko e Tefito'i Laó 'o e Lao 'Inivesi Mulí 'oku 'ikai ke talamai ia he kupu faka'uhinga'i leá pe ko e kupu 'oku ne hanga 'o faka'uhinga'i 'a e ngaahi leá, 'oku 'ikai ke 'asi mai ai 'a e fo'i lea ia ko eni ko e **ngoue'i**. 'A ia ko e fo'i lea ia ko ē 'oku lahi ko ē tō kehekehe 'i he Tu'utu'uni. Pea ko e nātula ko é laó pea mo e fa'u laó ko e taimi pē ko ē 'oku 'ikai ke 'asi ai e 'uhinga'i leá pe ko hono faka'uhinga'i pea 'e foki leva ia ki he fakakaukau pe ko e *intention* 'a kinautolu na'a nau hanga 'o fa'u e lao ko iá. 'I he'ene pehē leva Sea 'e foki ki he faka'uhinga 'a e Kapinetí na'a nau fa'u e tu'utu'uni. Pea ko e 'uhinga ko ē 'a e Kapinetí ia ki he **ngoue'i**, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tō 'e he kakaí. 'Oku 'ikai ke puli ia heni Sea 'oku mo'oni 'aupito pē 'a e faka'uhinga ia 'oku 'omai 'o fakatatau ki he lea. Ka ko 'etau talanoa eni ki he lao 'a e fo'i lea ko eni ko e **ngoue'i**. Pea 'oku 'ikai ke u loto ke, ke mau toe ha'u mei he komiti ko ení ke toe fai ha *debate* he kuo 'osi fai hono tālanga'i pea kuo a'u ki he tu'unga na'e ki'i māfana homau ngaahi lotó.

Kupu 8(1) e Tefito'i Lao 'oange mafai ki he Minisita ke aofangatuku ki he ngaahi lisi e ngoue tuku mavahe ki he Tonga

Ka ko u tui pē Sea ko e fakama'ala'ala ko eni te u 'oatú 'oku faka'amu he 'oku mea'i he Hou'eiki pea 'oku fanongo mai ki ai 'a e kakai e fonuá 'oku 'ikai ke faka'uhinga'i 'a e 'uhinga ia 'a e kakaí 'oku 'omai he tohi tangi 'a e fo'i lea ko ē ko e ngoue'i he 'oku nau 'uhinga nautolu ko e 'uhingá ke tō. Ka 'oku toe 'omai pē 'e he **kupu 8** ia mo e **kupu 9** e Tefito'i Laó 'o e, 'a e mafai ki he Minisitā. Pea ko e mafai ko iá Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o fakamā'opo'opo 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e tohi tangi ko ení. 'Omai ko ē 'a e mafai ko ē ki he Minisitā ke ne hanga 'o malu'i, malu'i 'a e ngaahi lisi tuku makehe, malu'i mo e ngaahi fakangatangata. Ko e **kupu 8(1)** 'oku pehē mai, '**E ngofua ki he Minisitā ke ne fakamahino pau 'i he ngaahi Tu'utu'uni ha lisi 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi, ko e lisi tuku makehe pea ko e ngaahi ngāue ko iá 'oku lisí 'oku tuku makehe ma'a e kau 'inivesi fakalotofonua.** Ko e Tefito'i Laó eni Sea ko u lau atu.

Kupu 8(2) e Tefito'i Lao mafai Minisita ke fakangofua ngaahi pisinisi pe ngāue ki ha muli

Kupu si'i ua 'oku pehē mai, 'E ngofua ki he Minisitā ke ne fakamahino pau 'i he ngaahi Tu'utu'uni ha lisi 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi, ko e lisi fakangatangata pea 'e ngofua ki he ngaahi ngāue ko iá 'oku lisí ke fakahoko 'e ha taha muli ka kuo pau ke fakakakato 'e he taha muli ko ia 'a e ngaahi tu'unga pau 'oku tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ko iá.

Ko e kupu si'i tolú 'o e, 'o e kupu 8 'oku ne pehē mai 'e ngofua ki he Minisitā mei he taimi ki he taimi ke ne fakatonutonu 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e lisi tuku makehe pea ko e lisi fakangatangata 'aki hano tānaki atu, fakatonutonu, fakamahino pe to'o ha ngāue ka kuo pau he'ene fai pehē ke ne fakakaukau'i 'a e 'ikai fakangatangata ki he ngaahi tu'utu'uni kuo tuku atu 'e he kupu 9. 'A ia ko e tu'utu'uni ko ē 'i he kupu 9 'oku 'uhinga ko e foaki ha taha ki ha taha ha laiseni 'inivesi muli.

Sea 'oku ou faka'amu pē ke mea'i he Hou'eiki pea pehē ki he kakai e fonuá 'oku nau fanongo maí. Ko e ngaahi mafai kátoa ki he Tu'utu'uni 'oku nofo ia 'i he tefito'i laó. Pea he 'ikai ke

malava ke ma'olunga ange 'a e Tu'utu'uni 'oku fakahoko 'i he *Regulation* pe ko e Tu'utu'uni ko eni 'i he Tu'utu'uni 'a e Tefito'i Laó.

Sea te u foki mai ki he, ki he tu'utu'uni ko eni. 'A ia 'oku, 'oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga ia hono fa'u e Tu'utu'uni ko eni pea neongo 'oku fai 'a e fehenuaki mo e launga ka 'oku nofo pē ia 'i he faka'uhinga. 'A ia ko e makatu'unga 'a e fetōkehekehe'aki ko eni pea 'oku ou fie fakamahino pē 'a e hala fononga ki he Lao ki he 'Inivesi Muli na'e talu 'ene kamata mai 'a'ana ia mei he 2011. Pule'anga ia ko ē 'o Tu'ivakanō hoko mai e ngāue ki he *consultation* mo e fepōtalanoa'aki, a'u mai ki he Pule'anga 'o 'Akilisi Pohiva pea fakahoko leva hono paasi e lao ko eni he Pule'anga 'o Pohiva Tu'i'onetoá, fa'u ...

<002>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fa'u mo hono Tu'utu'uni 'i he ta'u ku o 'osi. Ko e motu'a ni na'e toki kamata mai pē 'i he fatongia he ta'u ni, ka na'a ku muimui'i pea na'a ku tui ta'etoeveiveiua ki he tu'utu'uni 'a e lao mo e halafononga ko eni 'oku ha'u he Pule'anga, ko e lao ko eni ko e taumu'a ia ke tokoni ki he kakai 'o e fonua. Na'e 'i ai 'a e fehenuaki 'i he ngāue 'a e kau *exporters* Tonga, 'i hono uta atu 'a e ngoue 'a e kakai 'i he kalasi kehekehe 'o e fua 'o e ngoue, pea kau ai mo e tō hina, 'a ia ko e 'ikai ke ma'u 'a e totongi ki he kakai, pea 'ikai, pea ta'emahino 'a e ngaahi tūkunga 'i hono *export* ko ē 'a e ngoue 'a e kakai, pea na'e makatu'unga ai hono fatu 'o e tu'utu'uni ko ia, mea'i lelei pē ia 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'o e 'aho ni ko e 'Eiki Minisitā Lao ia ko ia 'i hono taimi 'i he potungāue na'e fa'u ai 'a e tu'utu'uni ko eni.

Meimei ta'u 1 hono ngāue'aki mai Tu'utu'uni 'Inivesi te'eki foaki ha laiseni ki ha muli ke tō ngaahi ngoue hoko ai longoa'a

Ko e ta'u eni 'e 2 mei he fakamo'oni Huafa 'a e Tama Tu'i ki he Lao 'Inivesi Muli, pea kuo laka hake 'i he ta'u 'e taha 'a e ngāue mai 'a e Tu'utu'uni ko eni, pea toki paasi ko eni 'i he Fale Alea, 'oku te'eki ai ke fakangofua pē foaki 'e he Pule'anga ha laiseni ki ha kakai muli ke na u ōmai 'o fakahoko 'a e ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'e hotau Kakai Tonga.

'Oku 'ikai ke kau heni 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki 'o e fonua ia 'i he tu'utu'uni ko eni 'a e lao ki he ngaahi koloa, ki he falekoloa fakamovetevete mo e tu'utu'uni ki he falekoloa fakamovetevete, ka 'oku fakahū mai ia 'i he ngaahi tohi tangi ko eni 'a e *issue* ko eni. Pea 'oku ou fie fakamahino pē ko e ngaahi falekoloa fakamovetevete 'oku fakalele ia 'e he Kakai Tonga, pea ko e kakai ko eni neongo ko e kau Siaina mo e kau muli ka kuo nau paasipooti Tonga pea 'oku nau Tangata'ifonua Tonga, 'oku toe hā mai foki 'i he tohi tangi ko eni ko u fie fakamahino pē, 'a e fekau'aki mo e mokohunu, ko e mokohunu 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue Toutai, pea ko kinautolu 'oku nau lolotonga fakahoko hono fakamāketi atu 'a e mokohunu ko e kau Tonga. Kau ai 'a e kāinga Siaina mea'i 'e he Feitu'u na, lolotonga 'i he taimi na'a ke faifatongia ai 'i he potungāue, kau ai mo e kau Tonga 'oku nau ma'u paasipooti, kau Siaina 'oku nau ma'u paasipooti Tonga pea ko hono fakamāketi'i ko ē 'o e mokohunu talu 'ene tu'u mai 'oku fakahoko pē 'e he kakai Tonga.

Ko e ahi 'oku fai hono fua mo hono fakamāketi'i atu 'e he kakai Tonga, pea ko e kau Siaina 'oku nau paasipooti Tonga, tangata'ifonua Tonga, 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko eni. Pea na'e 'uhinga pehē 'a e fakakaukau ko ē 'a e ngaahi Pule'anga kimu'a he halafononga ko eni, 'o a'u mai ki he 'aho ni ke malu'i 'a e kakai Tonga, pea 'omai ha kau 'inivesitoa ke nau nofo 'i he tafā'aki fakamāketi, pea mo hono *process* 'a e ngaahi koloa ko eni.

‘Oku mole ke mama’o ‘Eiki Sea ko ‘enau ō mai ke tō, ‘a ia ‘oku kehekehe ai ‘a e faka’uhinga pea ‘oku hangē ko e mafai ‘oku ‘oange ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘i he kupu 8 mo e kupu 9, ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ki he Minisitā ke ne hanga ‘o fakatonutonu, toe talamai pē ia ‘i he **kupu 10** *kuo pau ke ‘osi e ta’u ‘e 3 pea review ‘a e tu’utu’uni ko eni*, tukukehe ange ‘a e mafai ia ‘oku ‘oange ki he Minisitā ke ne liliu, pea ko e mafai ko ia ‘oku nofo mo e motu’a ni pea mo e potungāue, ‘oku ‘ikai ai ke mau hanga ‘o fakangofua ke foaki ha laiseni muli ki ha kau muli ke nau ō mai ‘o ‘inivesi pē te na u ō mai ‘o tō kava pē te nau tō hiapo, pē te nau tō lou’akau pē vesitapolo, ‘oku te’eki ai ke mau foaki ha laiseni pehē, makatu’unga he ‘oku tu’utu’uni foki ‘e he **kupu 9** ia ‘o e Tefito’i Lao ‘e faka’atā ‘e kinautolu ‘oku foaki ki ai ha laiseni, ka ko e mafai ‘i he kupu 8 ‘o e Tefito’i Lao, ‘oku ‘omai ki he motu’a ni ke tokanga’i pea malu’i ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘i ha tu’utu’uni fakaloto’i potungāue ko ē ‘a e Potungāue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalalakala mo Faka’ekonōmika ‘oku mau ta’ofi ke foaki ha laiseni ki ha kakai ke nau ō mai ‘o ngoue’i pē te nau tō ‘a e ngāue ‘oku lolotonga fai pē ia ‘i hotau kāinga Tonga. Pea ‘oku tokanga ‘a e tu’utu’uni ko eni ke kumi ha māketi ki he ngaahi koloa ko eni, pea mo hono *process* pea ‘oku mau faka’apa’apa lahi ki he ni’ihi ko eni ‘oku ‘i ai ‘enau totonu faka-konisitūtone ‘oku nau fai ‘a e tohi tangi ko eni, ko e ta’efemahino’aki fakafaka’uhinga pē ia, pea ‘oku faka’amu ke toe mahino ange hono faka’uhinga’i pea mo hono lau ‘a e lao, he ko e ‘uhinga pē eni ia ‘oku mole ke mama’o ha fakakaukau ‘a e Pule’anga ia ke foaki ha ngofua ke nau ō mai ‘o fakahoko ‘a e me’a ‘oku tau lolotonga fakahoko pea lava lelei hotau kakai pea nau ma’u mo’ui mei ai.

Fakahā Pule’anga na’e fakahoko talanoa mo e kakai fekau’aki mo e Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi Muli

‘Eiki Sea na’e ‘osi fakahoko ‘a e talanoa ia mo e kakai ko ē ‘a e fonua *public consultation*, ‘a ia ko e taha eni ‘o e kaveinga na’e tuhu’i fakatapau mai ‘i he tohi tangi ko eni, na’e te’eki ai tu’o taha ke fai ha ngāue ia pea mo hono talanoa pea mo e kakai ‘o e fonua ‘oku toe tufa atu pē Sea, ke mea’i ‘e he Feitu’u na, ‘a e pepa fakalahi ‘oku ‘asi ai ‘a e *Foreign Investment Regulation consultation timeline*, ‘a ia ‘oku ‘osi ‘oatu kātoa pē ia ho’omou pepa ngāue ke mou me’a hake, hifo ki ai ‘a e ngaahi talanoa mo e kakai na’e fakahoko talu mei he 2011 ‘o a’u mai ki he 2020
....

<005>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...Kimu'a pea toki fatu ‘a e Lao ko eni. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi polokalama talatalanoa mo e fakamo’oni ‘oku ‘oatu pē he pepa tānaki ko eni ki he ngaahi ongongo mo e ngaahi fanongonongo na’e tala he letiō fekau’aki pea mo e ngāue ko eni. ‘A ia kuo ‘osi fakamahino mai na’e ‘osi fakahoko ‘a e talanoa pea mo e kakai.

Te’eki lesisita Kautaha *Workers Council* he Pule’anga pea fiema’u ke lesisita

Sea ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Tohi Tangi taha ‘o e ngaahi Tohi Tangi ‘oku fakahū mai pea mei he Tonga’s *Workers Council* pea ko e fehu’i ‘oku hoha’a ki ai ‘a e potungāue ia he na’e ‘ohake pē eni ia he fakataha ‘emau komiti. Ko e kautaha ia ko eni ‘oku te’eki ke nau lesisita nautolu ‘i he Pule’anga pē ‘oku tau’atāina pē ia ‘a e Tohi Tangi ia ko eni mole ke mama’o hano fakafepaki’i he ‘oku ‘omai pē ia ‘o a’u ki he Fale ni, ka ko e hoha’a ‘a e potungāue makatu’unga ‘i he fakataha na’e fakahoko ia ‘e he potungāue mo e kau mēmipa ‘o e kulupu ko eni, pea ko e konga lahi ‘o kinautolu na’a nau pehē ‘oku ‘ikai ke nau mēmipa pē te nau toe kau ki he kulupu ko eni.

‘I he taimi tatau ‘oku fiema’u ‘e he potungāue ke lesisita e kautaha ko eni he ‘oku mahu’inga’ia he totonu ‘a e kakai ‘a ia ‘oku ‘omai ‘oku nau fakamalumu mai he ngaahi kautaha ‘oku malumu mai e Tohi Tangi ko eni, ka ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ia ki ai ‘a e potungāue. ‘Oku ou tui ko e ‘isiū ia he tafa’aki, ka ko u fie fakamahino atu pē ke mea’i he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale he ko e kaveinga ia ke fai ke ‘oua hono ‘omai he hingoa mo e ngaahi sino pea fakamalumu mai e kakai pea ko e kakai ko ia ‘oku ‘ikai ke nau loto ke kau ki ai.

‘Oku a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke lesisita ‘a e kautaha ia ko ē ko e *Tonga National Workers Council* pea ‘oku te’eki ke fakakakato mai e ngaahi fiema’u ‘a e potungāue ka ‘oku ‘osi faka’amu ‘a e potungāue ke fakakakato telia ‘a e totonu ‘a e kakai ko eni ‘oku nau fakamalumu ‘i he ngaahi kautaha pehe ni.

‘Oku mo’oni ‘aupito e hoha’a ‘a e Tohi Tangi fika 6 mei he *Growers Federation* mo ‘enau ...mo e tohi kakai na’a nau ‘omai ‘o pehē ko e kau ngoue mo e ngaahi fāmili ngoue ‘e 13000 ‘oku nau ma’u mo’ui mei he ngoue. ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e kau fakamo’oni he Tohi Tangi ko eni ‘oku ‘i ho Fale he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he toko 500 ki’i lau ngeau si’i pē. ‘A ia ‘oku ‘ikai ma’u ha pēseti ia ‘o a’u ‘o tolu ‘o e kātoa ‘o e kakai ngoue ko ē ‘o e fonua ni, tukukehe ange ‘a Vava’u, ‘Eua pea mo Ha’apai ‘oku ‘ikai ke nau kau mai he Tohi Tangi ko eni.

Loto Kapineti ke fakafoki ange ki he Pule’anga ke nau ngāue ki he ngaahi tohi tangi

‘Eiki Sea ‘oku hoha’a e motu’a ni na’a ‘oku lavea ‘a e takanofa ‘i he ngāue ‘a e takatu’u. Te u foki pē Sea ki he loto lelei ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘a e fonua pea mo e Pule’anga ke fakafoki mai ‘a e Tohi Tangi ko eni ke fai ha ngāue ki ai. ‘I he taimi tatau ko e *policy* fakalotofonua fakaloto’ipotungāue ‘a e potungāue pea mo e mafai ‘oku ‘i he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke mau fakangofua ‘emautolu ‘a e me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua, hā mahino mai pē ia he ngaahi Tohi Tangi ‘Eiki Sea mo e ngaahi poini ‘oku nau ‘omai ‘oku laine tatau pē ia mo e Tu’utu’uni ngāue ko ē ‘a e Pule’anga pea mo e fonua ke kumi he Pule’anga ha māketi ke fakaivia e kau ngoue. ‘Oku lolotonga fakahoko pē ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea. Ko e kole ia mo e tautapa ‘a e motu’a ni ke tau ngāue fakataha foki mu’a pea tau tu’u fakataha ke tau fengāue’aki pea fakafoki mai e Tohi Tangi ko eni ke fai ha ngāue ki ai ‘a e Pule’anga he ‘oku mole ke mama’o pea ‘oku palōmesi e motu’a ni ‘oku ou fuakava ‘i he’etau ngāue faka-Fale Alea pea ‘oku tau lea’aki pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku mo’oni. ‘Oku te’eki ai pea te’eki ai pea he ‘ikai ke ‘i ai ha kakai ‘e ‘oange ha mafai ki ai ke nau fai e ngāue ko eni he ‘oku fepaki ia pea mo e tefito’i lao kupu 8 ‘o e Tefito’i Lao ‘o e ‘Inivesi Muli ‘oku fepaki ia ke tukuange ‘a e totonu mo e ngaahi ngāue ‘oku fakangatangata ki he kakai Tonga ke ‘ave ki ha kau muli. Neongo ‘oku talamai he kupu 9 ‘o e Lao Tefito’i Lao ko eni ‘e ngofua ke ‘oange fakatukukehe’i ‘a kinautolu ‘oku laiseni muli ka ‘oku te’eki ai ke ‘oange ‘e he potungāue ha laiseni muli.

‘Ikai ha taimi ‘e ma’olunga ange Tu’utu’uni he tu’u ‘a e Tefito’i Lao

Ko ia ‘oku pehē ‘a e kole ‘oku ‘oatu mei he potungāue mo e faka’apa’apa lahi ki he ni’ihi ko eni ‘oku ‘omai ‘enau Tohi Tangi pea mo ‘enau totonu faka-Konisitūtone kole fakamolemole kiate kinautolu nau kātaki ‘alā tau hū fakataha mu’a tau fakahoko e ngāue ko eni pea fakafoki mai pē mu’a ‘a e ki’i Tohi Tangi ko eni ke fakalelei’i ‘a e faka’uhinga kapau ‘oku nau loto ke to’o e fo’i lea ko ē ko e ngoue’i kae ‘ai e lea ko ē ‘oku tapuhā ke nau tō ‘a e kava mo e hāfua

‘oku lava pē ke fakahoko, ka ‘i he lolotonga ni ‘oku ‘ikai fakahoko ha me’a pehe ni, pea ‘oku ou fakafongā pē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku loto lelei ke fakafoki mai ki he Pule’anga.

‘Eiki Sea ‘oku pehē ‘a e ki’i fakama’ala’ala fekau’aki mo e ngaahi Tohi Tangi ko eni, ka ‘oku mole ke mama’o ha fakafekiki ia pē ko hono fakafepaki’i ‘a e totonu ‘a e kakai, ka ko u fie fakamahino mo fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e Lao e fonua he ‘ikai malava ‘e he Tu’utu’uni pē ko e *Regulation* ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Fekatau'aki : .. ke ne fakalaka’i ‘e ia ‘a e faka’amu ‘a e tefito’i lao. Pea ‘oku ‘i he mafai ‘o e Minisitā ke ne fakatonutonu tākaki mai ke fai ha fakalelei ki ai. Ko ia ‘oku pehē ‘a e fakama’ala’ala ‘oku ‘oatu 'Eiki Sea mo e faka’apa’apa lahi atu mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti : Mālō. ‘E Hou’eiki ko u tui au kapau te tau fakalūkufua ‘e fu’u lōloa. Ko u toki vakavakai hifo he ngaahi Tohi Tangi ‘i ai pē ngaahi kupu na’a ku kole ke liliu ē kae fakaiku kotoa pē eni ‘o ‘oatu ki he Pule’anga. Tau feme’a’aki pē ‘i he ngaahi mo’oni’i me’a ko ē ‘a ia ‘oku tohi ‘uli’uli mo hinehina mai ‘i he Tohi Tangi ‘uluaki pē ‘oku mo’oni ‘a e ngaahi me’a ko eni pē ‘oku ‘ikai. He ‘oku ‘i ai pē ngaahi fakatātā mo’oni ki ai, pea ko ‘ene ‘osi pē ko ia kuo tau hiki ki he 4A ‘o e Tohi Tangi . Ko e fakama’ala’ala ia na’e ‘omai ‘e he 'Eiki Minisitā fakalūkufua mai mo e kupu hono mafai, ko hono fa’u e *Regulation* mo e Tu’utu’uni ‘omai ki Fale Ale ani, ‘a ia na’e tali ‘a ia ‘oku tupu ai ko ē ‘a e Tangi ‘oku ‘omai ki he Fale ni. Ha’apai 12 me’a mai.

Poupou ki he fokotu’u mei he Pule’anga ke tuku ange ‘u tohi tangi fai ‘enau ngāue ki ai

Mo’ale Finau : ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na fua e fatongia mamafa hotau Falé ni. Tapu ki he Palēmia pehē ki he toenga ‘o e Hou’eiki. ‘Eiki Sea ko u tui ko e Tohi Tangi ko eni ko hono laumālie pē ‘ona eni kuo me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki pea mo e ta’efemahino’aki ‘i he ngoue’i pea mo e tefito’i lao. Ko ia Sea ko u fiefia lahi he fanongo ki he fuakava ‘a e ‘Eiki Minisitā 'Eiki Sea ‘ene fuakava ki he kakai e fonua. He ‘ikai ke foaki ha laiseni ke tō ‘e ha *foreign* ‘inivesitoa ha kava pē ko ha hiapo pē ko ha lou’akau 'Eiki Sea. ‘Oku hanga ‘e he fo’i ‘i he tukupā ko eni ‘oku fakahoko mai ‘e he Minisitā 'Eiki Sea ‘o ne hanga ‘o faka’ali’ali mai ki he kakai e fonua ‘a e tui ‘a e Pule’anga ko e Tefito’i Lao ‘oku ‘ikai ke lave 'Eiki Sea ke faka’atā ha ni’ihi ke nau tō ‘a e ngoue ko eni ‘oku ‘omai he Tohi Tangi,

Ko ia ‘i he’ene pehē 'Eiki Sea ‘oku ou fiemālie ki he fokotu’u mai ke fakafoki ‘a e Tohi Tangi pea a’u pē 'Eiki Sea ke liliu e fo’i lea **ngoue’i** kae fakahū mai ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i lea faka-Pilitānia ko e *process* 'Eiki Sea. Ko u tui ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na fakahū mai hano faka-Tonga lelei’i ke ne fatongi’i. He ‘oku tui ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea ko e ta’efemahino’aki he ‘asi ‘a e fo’i lea ko ia ko e ngoue’i ke te taa’i mai ha’ate va’a kava ‘o tō. ‘A ia ko e lahi ko ē ‘o e faka’uhinga ko ē ‘a e Tohi Tangi 'Eiki Sea ‘oku nofo mai he fo’i fakakaukau ko ia. Ke ‘oua ‘e foaki ha fakangofua ke ha’u ha taha muli ‘o ne tō e kava. ‘Oku hanga ‘e he, ‘oku ou tui 'Eiki Sea ko e kakano ē ‘o e Tohi Tangi. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu pē ‘e au 'Eiki Sea na’a nounou ange ke fakafoki mu’a ‘a e Tohi Tangi he ko ē ‘oku loto fiemālie ‘a e Pule’anga ke nau lava ‘o toe liliu ‘a e fo’i lea ko e **ngoue’i** he ‘oku ou tui ko e fo’i lea ia ‘oku ne fakafihi ko ē ‘a e fo’i fakakaukau ‘o tupunga mei ai ‘a e tangi ko eni 'Eiki Sea.

Koe'uhi kapau 'oku fiemālie 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ki ai ko u pehē 'e au 'Eiki Sea ko u tui ko 'eku lau e Tohi Tangi mei mu'a lōua 'a e fika 4 mo e fika 5 kakato kātoa hono faka'uhinga'i 'e he kau tangi ko eni 'Eiki Sea 'a e 'uhinga mo e makatu'unga ke 'oua na'a ha'u ai ha muli 'o tō e ngoue ko eni. Pea 'oku kakato kātoa 'a e faka'uhinga 'Eiki Sea 'o a'u ki he ma'u'anga mo'ui 'o a'u he 'ikai ke nau malava kinautolu 'Eiki Sea 'o fe'auhi fakapa'anga 'o a'u ki he lisi 'o e kelekele. Kātoa e 'u me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku ou tui 'e lava pē ia 'o solova 'o kapau 'e fakafoki e lao ke fakatonutonu ke to'o pē **ngoue'i** he ko e fo'i lea ia 'oku fihi ai 'a e lao ko eni Sea pē *Regulation* ko eni. Kae fakahū mai ha fa'ahinga fakalea ke mahino ki he kakai 'oku, he 'ikai ke atā ha muli ke ma'u 'o ngoue'i ha kava pē ko ha lou'akau he fonua ko eni 'Eiki Sea.

Ko ia pē 'Eiki Sea 'a e ki'i tokoni atu pē ki he kau, mole ke mama'o ke fai ha fakakaukau ke fai hano toe toho 'a e ngāue ko eni ke toe lōloa ange. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e kau Tohi Tangi na'a nau nofo mai 'i he fo'i fakakaukau ko ia. Hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā me'a ki he fo'i lea ko e *intention* fo'i lea 'Eiki Sea 'oku pelepelengesi. Ko hono 'uhinga he 'oku malava pē ke mahino'i 'e he Kapineti ia 'o e 'aho ni ko nautolu ia 'oku nau hanga 'o 'ilo'i 'enau *intent* na'a nau *intent* ko ia ki ai kae fēfē 'apongipongi, fēfē 'a e taki hoko. 'E lava nai ke ne muimui'i 'a e fo'i *intention* tatau ke fakapapau'i 'oku haofaki 'a e kakai 'o e fonua ke 'oua 'e uesia 'a e fanga ki'i koloa 'i ai pē honau ki'i ivi fakangatangata ke lava fakatupu ai ha koloa ki he'enau ma'u'anga mo'ui...

<008>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: ... ko ia pē 'Eiki Sea 'a e ki'i fakahoha'a tokoni atu ki he tohi tangi ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Ha'apai 12. 'Eiki Minisitā Lao me'a mai.

Makatu'unga fa'u Tu'utu'uni 'Inivesi ki Muli ke malu'i kau ngoue

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakahoha'a atu pē Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti. Ne lave foki e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea 'i he motu'a ni na'a ku 'i ai 'i he potungāue ko eni he taimi na'e kei fatu ai e 'ū ngāue ko eni.

Ko e taha 'a e ngaahi 'uhinga tānaki, ke tānaki mai ki he me'a ko eni 'Eiki Sea na'e 'i ai e tō hina ko e tō hina 'a e 'a e kakai fefinē na'e uki pea talaki ke nau taki tō 'eka 'e taha. Pea a'u ki he taimi ko ē na'e uta ai na'a mau alea mo e tokotaha ko ē na'a ne uta 'a e, 'a e hiná 'e totongi 'a e hina ko ē 'a e si'i finemātu'a he Pulelulu 'o e uike 'e taha ko 'ene a'u atu ko ē ki he uike ki mu'á Falaite faai atu ai 'ikai pē toe ma'u ha fetu'utaki mo ha lava toe fai ha talanoa mo e tokotaha ko ē na'a ne 'ai ke uta e hina ko eni.

'Eiki Sea, me'a fakaloloma ia. Ko e me'a leva na'e hokó kuo pau ke kole ki he Pule'anga ke ne totongi e sēniti ko ē 'a e si'i tu'unga finemātu'á koe'uhí ke nau Kilisimasi kae kei fai pē tukufetuli ko ē mo e tokotaha ko eni. Na'e iku ke u tu'utu'uni ke to'o 'a e laiseni 'a e tokotaha ko eni koe'uhí 'oua na'a ne toe kakaa'i ha kakai. Ka ko e me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko 'ene toki hoko pē ia. Ko e ngoue tō hina mahalo ko ha ta'u pē 'e taha na'e sai pea ko hono uá pea kamata mei ai hono tāpalasia 'a e si'i kau ngoue ka ko e ni'ihini eni ko ē 'oku nau fai mai e tohi tangi ko eni ko e me'a tatau 'oku fou mai ai 'Eiki Sea. 'E 'ikai ke kei pa'anga 'aki 'e he fonua 'a hono totongi 'a e fakavalevale ha ni'ihini kuo pau ke malu'i 'a e kakai 'o e fonua.

‘Oku fakaloloma 'Eiki Sea. Taimi ‘oku lava pē ‘o ‘ilo’i ‘a e fehū’aki ‘a e pa’angá kae tala ki he kakaí te’eki ke ma’u mai tala ki he kakaí te’eki ai mahino e totongí. 'Eiki Sea ko e ‘uhinga e fa’u e ngaahi tu’utu’uni ko ení ko e ‘uhingá ke fa’u ke tokoni ki he malu’i si’i kau ngoue.

Ko e me’a ko ē na’e hoko ‘i he ta’u ko ē hina ko eni 'Eiki Sea, na’e tu’utu’uni leva nau ‘eke ‘e au ki he motu’a muli pē te ne lava ke uta ‘a e hina ‘a e fonua ni kae totongi kimu’a pea mavahe ‘a e vaká. Na’e tali he tokotaha ko ia te ne lava. Pea na’e ‘osi ‘ave ‘a e hina ia ‘o e *sample* ke tu’uaki ‘aki ke ‘amanaki pea na’a ku talaange ki ai kapau ‘e lava ia kuo pau pē ke ‘ai e aleapau pea kuo pau ke malu’i ‘a e kau ngoue 'Eiki Sea koe'uhi ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku hokó.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ‘Eiki Minisitā Lao fakamolemole ē tau ki’i foki mai angé ki he tohi tangí ka tau ‘unu mu’a ko e ‘ū me’a fakatātā ko ē ‘oku ke me’a ‘aki he Feitu’u na ‘io ngaahi me’a ia na’e ‘osi hoko ia he taimi ‘o e Feitu’u na. Pea ‘oku mahino ia ki he motu’a ni pea mo e Falé ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai he Tohi Tangi ‘a eni ko ē 4A ‘oku ‘i ai e fanga moa mo e fua’i moa ...

<009>

Taimi: 1450 – 1455

‘Eiki Minisitā Lao: ... ko e fanga moá mo e fua’i moá ‘oku kei tuku pe he kau Tongá. Ko e ta’o mā ‘oku tuku pe he kau Tongá.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ngofua ki ha taha paasipooti Tonga ‘i he kau mulí ke ne fo’u pe te ne fai ‘a e ngaahi pisinisi ko iá pe ko e kau

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e Tonga ia ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘O mālō

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ‘uhinga eni ki he kau mulí ‘a e fa’u ko ē tu’utu’uni ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai pe foki e kau Tonga ia ‘oku nau ‘omai pe ni’ihi ia ka ‘oku totonu ke vakai’i ‘e he Potungāué ke fo’u moá mo e fua’i moá. ‘Oku matamata mai ko nautolu ha’anautolu e pisinisi ka ko e kau tama pe ia kehe ‘oku nau fai e me’a ko iá. Hangē ko e sekiulitī ke ke mea’i e sekikulitī na’á ku toki ma’u he uike atú ‘a pē ko e tokotaha muli ia ka ko e sekiulitī ‘i Tongá ni. Nofo ia ‘i muli ka ‘oku tonu ia ke toe ‘omai ke fakapapau’i e me’a ko ení he ‘oku mo’oni e me’a ko eni ‘oku ‘omai he tohi tangí. Fēfē e fakauaea mo e fokotu’u e naunau ‘uhila.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku fai pe mo ia ‘e he kau Tongá ‘Eiki Sea, ko e fanga ki’i Kautaha ‘Uhila Tonga. ‘Oku nau fai, a’u ki he ‘ū aleapau e langa e *side school* mo e me’a ko iá. ‘Oku langa ‘e he Kautaha Siaina ‘oku lesisista ‘i Tonga ka na’e faka’uhilá, fai pē ‘e he kautaha Tonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tukuangé ki he ni’ihi ko eni ko ē na’a nau me’a mai’aki e tohi tangí ki hení ka tau ‘unu meí he tohi tangi ko ē ki ha tohi tangi hoko maí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kupu he tohi tangi hoko maí ko hono kole ke tāmata’i e kupu ko ē. Ka ko e ngaahi me’a ko eni ‘e ‘oatu kotoa pē ki he Pule’angá. Me’a mai ange Fakafofonga Tongatapu 2.

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na pea tapu moe Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Fakamālō foki heni ki he ‘Eiki Minisitā he ngaahi fakamatala na’á ne fakahoko maí. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku fakamālō ki Ha’apai 12 ‘i he fokotu’u faka’ofō’ofa na’á ne faí.

Sea ka u ki’i talatalanoa atu pē mu’a ‘i he hoha’a ko eni ‘a e kau ngoue ha’anautolu ‘a e tohi tangí. Hangē pe ko e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā pea mo Ha’apai 12, ko e hoha’á ‘oku tefito ia ‘i he fo’i lea ko e **ngoue’i**. ‘A ē na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ko e kehekehe fakafaka’uhinga. Ko e faka’uhinga ‘a e kau ngoue ki he fo’i lea ko e **ngoue’i, ko hono tō, tō ‘a e ‘akaú ki he kelekelé**. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á ‘oku ‘ikai ke fai ha lave ia ki he fo’i tefito’i laó he ‘oku mahino ‘aupito pe ia.

Ko e me’a ‘oku nau hoha’a ki ai ko e tu’utu’uni ko eni na’e toki, ‘a ia ko e Tu’utu’uni *Invest Muli 2021*. Na’e fai ai e feme’a’aki ai ‘a e Falé ‘i he ‘aho 9 ‘o ‘Aokosi ‘o e 2022, ‘o paasi ai e tu’utu’uni ko iá. Ko ‘enau manavasi’í koe’uhí na’a fakangofua ‘a e kau mulí ke nau omi ‘o kau ‘i hono ngoue’í. ‘A ia ko e me’a pe foki ai ‘oku nau lava pe ‘enautolu ‘o fai.

Hoha’a ki he ivi fakapa’anga/fakame’angāue ‘a e muli ala uestia lahi kau ngoue fakalotofonua

Ko e ‘uhingá pe Sea he ‘oku mahino ki he kau ngoue ko eni ‘a e natula pea mo e founa ngāue ‘a e kau mulí, ‘enau fa’ahinga ta’eufi ‘enau fakahoko ngāué. Ko ‘enau manavasi’í ‘ikai ngata pe ‘i he toe omi nautou ‘o fakahoko e ngāue ‘oku nau lava lelei pē ‘o fai. Ka ‘oku ‘i ai e manavasi’í ki he tafa’aki fakakelekelé he koe’uhí ‘oku mahino ‘e ‘i ai e ngaahi lisi lalahi ‘aupito ‘e hoko ai. Pea ‘i ai e faingata’a’ia lahi ‘i he kaha’ú ki honau ngaahi hako ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ki he kelekelé.

‘A ia ko e manavasi’í ia he ko hono fakangofua pe ‘a e kau mulí ke omi ‘o kau ‘i he ngoue’í ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi founa ‘anautolu ‘oku fu’u fakailifia ‘aupito ‘enau ngāue’akí. Ha’u mo ‘enau ngaahi mīsini fakaeonopooni, ngaahi me’a kehekehe pea ‘e iku ‘o mate ai ‘a e fanga ki’i kau ngoue iiki ko eni ‘oku nau fiu feinga ke mo’uí.

Tui tonu ke fakapatonu mai ‘a e Tu’utu’uni ki he ngaahi pe fo’u koloa mo fakamāketi

Ko e kongá ko ē na’e me’a mai ki ai e Minisitā ‘oku mo’oni ‘aupito pē ia, ‘oku fiema’u ha tokoni ia meí he kau ‘inivesitoa mulí ‘i he tafa’aki ki hono ngaahi ‘o e ngoué mo hono fakatau atu ki mulí. ‘A ia ko e *processing* mo e *marketing*, ko e tafa’aki ko iá kapau ko e ‘uhinga ia ‘a e fo’i tu’utu’uni ko eni pea na’e tonu ke fakapatonu mai ki ai ‘a e tu’utu’uni.

Ka ko e **ngoue’i** ko e fo’i lea ia ‘oku ‘uhinga ai ‘a e hoha’a ko eni ‘a e kau ngoué he ‘oku mahino leva ‘e ō mai ‘a e kau mulí ia ‘o kau ‘i hono ngoue’i e fonuá mo e ngaahi ngāue kehekehe ‘oku nau lava pe nautolu ‘o fai. Pea ‘e iku ai ke faingata’a’ia ‘enau ngaahi ngoue’angá. He ‘oku mahino foki he ‘ikai ke ha’u ha muli ia ‘o lisi ha fo’i 100 ‘e 1 pe ko ha fo’i 100 ‘e 2. Ko ‘ene ha’u ‘ana ‘o lisi ha ‘eka ‘e 500 fai ki ‘olunga ke fakahoko ai e ngaahi ngāue fakakomēsiale ko eni ‘oku ‘uhinga ai ‘a e hoha’a.

‘Eiki Sea ko e founa nounou ē na’e me’a mai ‘aki pē ‘e he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a e

<010>

Taimi: 1455-1500

Sea Komiti Kakato: ... Fakatonutonu. Me’a hifo Fakafofonga ‘o Tongatapu 2. Me’a mai Minisitā Fonua.

‘Ikai ngofua ki ha taha ke lisi ha kelekele ‘eka 500

‘Eiki Minisitā Fonua: Mālō ho laumālie ‘Eiki Sea. Ko u kole pē ki he Fakafofongá ke fakapotopoto pē ‘ene me’á. He ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ngofua ke ha’u ‘o lisi ha ‘eka ‘e 500. Pea ko e makatu’unga ko ena ki he ngaahi lisi lalahí ko e lisí ko e me’a tau’atāina pe ia ‘a e tokotaha fakafo’ituitui ma’u ‘apí ki ha’ane fai ha lisi. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke pōpula ai mo e tau’atāina ia ha kakai ‘oku nau fu’u fakapotopoto ange nautolu ‘i he ‘uhinga ‘o e lisí ‘i he fakatupu koloá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ‘alunga ‘o e lisí Fakafofonga. ‘Oku mo’oni e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Minisitā Fonua pau ke, pea ‘oku si’isi’i ha taha ia ‘i Tongá ni ‘i ai hano kelekele ‘oku ‘eka ‘e 500. He ‘ikai ke fie ha’u ha ‘inivesitoa ia ‘o lisi ha kelekele he ‘eka ua, ‘eka ‘e fā, ‘eka ‘e valu. Hangē pē ko ho’o me’á, 500 ki ‘olunga ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku ‘i ai ha taha pehē ‘i Tongá ni ‘oku kei ma’u e ‘eka ko iá. ‘Oku ‘i ai pē ni’ihi taki ‘eka pē ‘e 100 ka ko u, ko e ‘uhingá ko u tokanga ki hení kae fai mo tau ‘unu ‘etau feme’a’akí ‘i he fo’i fika 4 pē (a). Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e Fakafofongá ‘oku ‘i ai e ivi ia he kau ‘inivesitoá, mālohi ‘aupito ‘a ia ko e pa’angá. Ko ‘enau ō mai pē ‘anautolu ‘o nau fai e, ha me’a *process* ko ení, fiema’u ha lisi ha kelekele, fakafou ha ni’ihi ko e kau Tonga ‘i he angamaheni ‘oku lolotonga hoko pe ia pea fai leva, ko e me’a nau tokanga ki ai.

Ka u ‘oatu e ki’i fakatātā ko ení Fakafofonga ko e me’a pango pē koe’uhí ko ‘eku Seá ka te u ‘oatu pē. Ko Vava’u ‘i ai e kau Siaina na’a nau tō kava. Vekeveke ke tō kava. Tō e ngaahi fu’u 100 ‘o toki ‘ilo he kau Siaina kimui, lahi ange e me’a ‘oku mo’ui he vaó he me’a ko ē na’e ‘ai ke tō ai e kavá. ‘Ikai ke teitei loto ‘a Vava’u ia ke tō kava e kau Siainá. ‘Omai, ‘omai ke tō pea nau toki tō. Toki ‘ilo he motu’a Siainá ko e kongá lahi ‘o e pulopulá ia na’e tō ia he ngaahi feitu’u ko ē ‘a e kau tama ko é na’a nau fai e tō ‘i he me’a ko ē ‘a e Siainá. Mole lahi ‘a e Siainá pea mālōlō ‘ikai ke toe tō ia ai. ‘A ia ‘oku totonu pē ke tau fakatokanga’i.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki aí ko u tokanga ki he fanga moá he ko e, ‘a ia ‘oku totonu ke ‘i ai e me’a ‘oku malava he Tongá ‘a ia ‘oku fakatātā mai pē heni ko e sikaletí. ‘Ikai ke lava he Tongá ‘o ma’u e ngaahi naunau ko ē ki he sikaletí, ‘oku ‘asi ia he tohi tangi ko ení. ‘I he palakalafi ‘a ia ko e peesi uá palakalafi ‘uluaki pē. Ko e toutai ‘oku ‘oange *long line* ki he kau mulí kae ‘ave leva ki hotau kakaí ‘a e toutai ko ē ki he palu kulá. ‘Ikai pē ke ngofua ke ‘oange ki ha muli ‘i he fa’u *Regulation* ko ē ‘a e Pule’angá. Tau fakatokanga’i pē me’a ko iá, ka ke hoko, hoko atu e Feitu’u na.

Tokanga ki hano tali ‘a e Tu’utu’uni

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea pea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Fonuá he fakama’ala’ala me’a ko iá. Kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Minisitā Fonua ko e fakatātā pe ia ki he ivi lahi ‘e ala ha’u mo e kau ‘inivesitoa mulí ke omi mo ia ‘o fakahoko ‘aki e ngoue’i ko

eni e fonuá. Ka ko e ‘elito ia ‘o e ngaahi hoha’a ko eni ‘a e kakai ko eni ko e **ngoue’i** ‘e ‘Eiki Sea mo e ngaahi me’a kehekehe pē ‘oku ‘asi ‘i he, ‘i he’ enau tohi tangi ‘enau ngaahi hoha’a ki he ngaahi me’a ‘e ala hoko kia kinautolu. Pea neongo ‘oku, ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘oku palōmesi mai he ‘ikai ke ne fakangofua ha taha muli ke ha’u ‘o kau he *tō ngoué*, ka ‘oku, kapau foki ‘e paasi ‘a e Tu’utu’uni ia ko eni ‘e tohi ia hinehina mo ‘uli’uli ‘oku ngofua. Pea ‘e ha’u ha Minisitā kehe ia ‘amui ‘o ‘i ai ‘ene tu’utu’uni kehe ia ‘a’ana ki he ngaahi me’a ko eni. Faka’apa’apa lahi pē ki he, ki he me’a ko eni ...

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu atu pē, kātaki pē ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me’a hifo Tongatapu 2.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia me’a mai.

Fakatonutonu Palēmia kuo ‘osi tali Tu’utu’uni ki he ‘Inivesi he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e Tu’utu’uni ia ‘oku ‘osi tali, ‘oku ‘ikai ke ‘ai ke toki tali. ‘A ia ko e me’a pe ia na’e fakatonutonu’i ko e ‘uhinga pē ko ‘etau lēkooti na’a pehē ‘oku tau alea’i e Tu’utu’uni. ‘Uhingá he na’e ‘osi tali ia he Fale ni ‘a e Tu’utu’uni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ko e, kapau te ke fakatokanga’i e me’a ko ē na’e me’a mai ai e Minisitā, kupu 8. ‘I he ‘ū tu’utu’uni ko ē kuo ‘osi tali ‘oku kei ‘i he Minisitā ke ne fakalahi pe toe tātaki atu ha Tu’utu’uni ki he ‘ū Tu’utu’uni ko ē ‘a ia kuo ‘osi tali. Ko e kupu 8 ko eni na’a ke me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa ē?

‘Eiki Palēmia: Ko ia. ‘A ia ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i he alea’i ia feme’a’aki ko eni ‘a e Falé ‘a e mafai ko iá.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Kuo ‘osi tali ia ‘e he Fale ni ke ‘oange fo’i mafai ko iá fakataau ki he *Regulation* na’e ‘omaí ki he fakahoko fatongia ko ia ‘a e Minisitā. Mālō.

<002>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Palēmia: ... Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hangē ko e me’a ko eni ‘oku mou tangi ‘a e tangi ko ē ‘oku ‘omai, pea kapau ‘e ‘ave ki he Pule’anga ‘oku ‘i he mafai ‘o e Minisitā Leipa ke ne toe tātaki, he ‘oku ‘osi tali, mo’oni ‘a e me’a ia ‘a e Palēmia ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, pou pou ko e ‘uhinga pē ia, kapau ‘e ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e ‘aonga ...

Sea Komiti Kakato: ... ‘e ‘aonga.

‘Eiki Palēmia: ... ki he fakahoko fatongia ‘a e Pule'anga, ‘e lava pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ‘o fakatokanga’i ‘a e ‘ū me’a ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke fakatokanga’i pē ‘e Tongatapu 2 ‘a e ‘uhinga.

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea, ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Uhilamoelangi Fasi: Ko e, mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia ‘a e fakama’ala’ala pea ‘oku ou tui mahalo ko e, neongo kuo ‘osi tali ka ‘oku te’eki ai ke fakahoko ha ngaahi me’a pehē. Mahalo ko e, pea ko e ‘uhinga ia ‘a e tohi tangi neongo pē kuo tali ka ko ‘enau tangi mai ke toe fakakaukau’i pē ‘e he Pule'anga pea mo e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Tongatapu 2, ko e talí ko e talí ia, ko e ‘ikai fakahoko mo e ‘ikai fakahoko ka kuo ‘osi tali ia. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘a e Minisitā ‘oku te’eki ai ke ‘asi ha kau ‘inivesitoa ia te nau ō mai kae kamata hono ngāue’i. Ka ko e me’a mālie ‘a e tohi tangi kapau te tau tali ‘i he taimi ni ‘o ‘ave ki he Pule'anga, pea ‘e fakakaukau’i leva ‘e he Pule'anga ha toe tānaki ‘o hangē ko e kupu 8. Me’a mai.

‘Uhilamoelangi Fasi: Ko ia ‘Eiki Sea, hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā kapau ko e palopalema e, kapau ko e palopalema ‘a e fo’i lea ko e **ngoue’i** pea ‘oku laumālie lelei pē Minisitā ke toe fakafoki ange ke nau fakakaukau’i hangē ko e me’a na’e fokotu’u ‘e Ha’apai 12, ke fakalelei’i ‘a e fakalea ke ‘oua ‘e hoko ha ngaahi faikehekehe ‘i he ngaahi faka’uhinga ‘a eni ‘oku hoko ai ‘a e palopalema. ‘A ia kapau ko e me’a kuo ‘osi laumālie ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ke fakafoki ange ke nau fakakaukau’i e fo’i lea ko ē, ko e **ngoue’i**, he ko e fo’i lea ia oku tupunga ai ‘a e palopalema, ka ‘oku, ko e ‘uhinga leva ia ‘o e ngaahi tohi tangi ko eni ko e fo’i lea ko ia. Ko ia pē ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki ko u tui au ko e me’a ni ia kuo ‘osi mahino, fokotu’u ko ena na’e ‘omai ‘e Ha’apai pea ‘oku pou pou ka ko e fokotu’u ia ‘a Tongatapu 2, ‘i he tohi tangi na’a ke fakafofonga’i mai ‘a e kakai na’a nau fai ko ē ‘a e tohi tangi. Ko e fo’i lea ko ē ko e ngoue’i ko e me’a ia ‘oku ki’i hoha’a ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ko e ivi mālohi ‘o e kakai ‘inivesitoa te nau malava ‘enautolu ha me’a pē. Ka ‘oku ou tui au ‘oku tonu ke tau tali ‘a e tohi tangi ‘o ‘ave ki he Pule’angá pea ‘i he Pule’angá ke nau fakakaukau lelei, he ‘e toe fakafoki mai eni ki Fale ni, fakafoki mai kapau ‘oku toe ‘i ai ha tānaki ki he *Regulation* hangē ko e me’a koē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia kuo ‘osi tali foki e ia, ‘a e *Regulation* ia, ‘osi tali, ko e tali pea tuku ai, hufanga ‘i he fakatapu, pea kapau leva ‘e toe ‘oatu mo e tohi tangi ko eni, pea nau toe fakakaukau’i ‘e he Pule’angá ke tānaki ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, pea ‘oku tau tui ‘e toe foki mai mo ia ki he Fale ni ke fakalao’i ‘a e *Regulation* ‘a ia ‘oku tānaki ‘i he kupu 8 (3) ‘apē he ma’u ‘a e motu’a ni, na’a ku ki’i kamata lau hifo ‘a e kupu ko eni.

‘Io kae me’a mai ‘e Tongatapu 1, hoko mai ‘a ‘Eua 11, pea ‘oku ou tui ko ‘ene ‘osi pē ia pea tau pāloti leva.

Fakama’ala’ala he ‘uhinga ki he ta’ofi ‘oua ha’u ha muli ‘o ngoue he ngaahi ngoue ‘oku tuku mavahe pe ma’a e kau Tonga.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea mo e fakataha ‘Eiki, ‘oku ou tokanga Sea ki he fo’i lea ko ē **ngoue’i**, he ko e faka’uhinga ko eni ‘oku ‘ohake mei Tongatapu 2, **ko ha taha ke ha’u**

‘o tō e fu’u ngoue. ‘Oku ‘i ai ‘a e mātu’a Tonga ia na’e ‘i ai pea ‘oku kei ‘i ai, ko e mātu’a muli ‘oku nau fai ‘enau ngoue, ko ia ‘oku ‘alu ko ē ‘o tō ‘a e fu’u hina, mo palau, ko e muli ia, muli ‘aupito pē ia. ‘Oku hoko e me’a ko ia, pea ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘i ai mo e kakai muli na’e ‘i ai ‘enau kui Tonga, na’a nau ‘osi omi pē nautolu ‘oku ‘ikai ke nau Tonga, ‘o ngoue he ‘api honau kāinga. Ko e ngoue ‘anautolu, ‘oku ou tokanga atu ki he fo’i ngāue’aki ‘a e fo’i lea **ngoue**, ‘i hono ta’ofi pē ko e hā hono faka’uhinga, ka ko u fakamālō atu au ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ‘o e Leipa he fakamatala na’a ke fakahoko mai, he ko e me’a ia na’a ke fakamatala mai ki he motu’a ni ‘i he’eku kole atu ke ke fakama’ala’ala mai ‘a e lao ko eni kimu’a pea u lele ko ē he’eku ‘a’ahi faka-Fale Alea, ke u ma’u ‘a e mahino ko ē ‘oku ‘ia kimoutolu Hou’eiki Pule’anga, ka ko ‘eku faka’amu au ke fakamahino angé ‘a e fo’i pehē **ke ta’ofi ‘oua ‘e ha’u ha muli ‘o ngoue.** He te tau toe foki tautolu ‘o faka’uhinga’i e ngoue, ‘a e tō ‘o e fu’u ‘akau, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē fakatokanga’i pē ‘e he Hou’eiki Minisitā ka tau hoko atu pē e. Me’a mai ‘e ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea, mālō Sea, ‘oku mahino ‘a e poini ia ko ē ki he ngoue’i he ‘oku ‘ikai foki ke fakamatala’i ia pē ko ha, pē ‘oku *define* ‘i he lao ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Taniela Fusimālohi: ...Tatau pē Tefito’i Lao ia mo e *Regulation* pē ko e Tu’utu’uni. ‘Oku ‘ikai ke fakamatala’i ia ai, ka ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea he ‘oku ‘ai ia ke tau fakafoki ki he Pule’anga ke fakalelei’i mai, ka ko e fokotu’u mai foki ia he ngaahi Tohi Tangi ia ke tamate’i ke fakapekia he ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a mamafa ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Tohi Tangi ia ke fai e sio ki ai ki muli.

Founga ngāue ‘a e Fale ki hono alea’i ‘ene ‘asenita ngāue

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafounga fakamolemole ‘ai pē ka u ‘atu pē ke ke ki’i me’a hifo ki lalo ‘oatu pē ‘a e founga ngāue ‘a e Fale ni he ‘ikai pea ‘e ‘ikai ke hoko e me’a ko ia ‘oku ke me’a mai’aki ke ‘omi e Tohi Tangi ke tāpalasia ai ‘a e totonu ‘o ha Lao kuo ‘osi fakapaasi he Fale ni. Ko e founga faka’ei’eiki hono ‘omai e Tohi Tangi fai pē tipeiti ia me’a e motu’a ni ‘osi ko ia pea tau tali ‘oange ki he Pule’anga he ko e Lao ia ‘a e Pule’anga he ‘ikai ke tau fakamālohi’i ‘etautolu e Pule’anga ka tamate’i ē pea ‘ai ē ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uuni me’a ia na’e fī ‘o makatu’unga ai ‘a e fa’u ko eni ‘a e *Regulation* ko eni pē ko e Lao ko eni hūfanga he fakatapu. ‘Oua te tau ngāue’aki e founga ko ia ke pehē ke u tu’utu’uni atu sai te tau tamate’i ka ‘oku hangē ia ko ē ha Fale Alea ha kauleka hūfanga he fakatapu ke tau fai e founga ko ia, ‘omi pē fakakaukau pea tau ‘ave ki he Pule’anga.

‘Oku ‘i he Pule’anga a’u ki he *Motion* mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea ke nau foki mai he ta’u fo’ou ‘o tali mai ko e hā e me’a na’e ‘oatu ‘e ha Mēmipa faka’apa’apa ‘aupito mai he tohi ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pea mo e Fale ni ‘i he mahino ‘a e motu’a ni. Ko e founga ia ko ē ngāue ‘i he Fale ni ‘i he mahino ‘a e motu’a ni. Ko e founga ia ko ē ngāue ‘a e Fale ni. ‘A ia ko ho’o me’a mai ko ē ke pehē ke tamate’i - ‘ikai, ‘ikai ke fai e founga ko ia fai pē ‘o hala e taha ‘i homou tipeiti pea ko u tui kapau te mou loto ke hoko atu ke ‘ave ki he Pule’anga pea kapau ‘oku ‘ikai ko e me’a pē e fai ko hono tamate’i eni ko moutolu e kau Mēmipa te u pehē atu pālōti pea ‘ave ki he Pule’anga pē ko e tuku kitu’a e Tohi Tangi ko eni. Ko ‘etau Tu’utu’uni

ia ka ke hoko atu e Feitu'u na fakamolemole kātaki pē na'a hangē 'oku ki'i ongo pehē 'oku ... 'ikai ka ko 'eku fakamā'opo'opo atu pē 'o fakahinohino 'a e me'a teke me'a ai ka ke me'a mai.

Tokanga ki ha founa ke malu'i 'aki kau ngoue kau ai mo e kau ngāue fakamea'a

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō atu 'i he fakamaama ko ia, koe'uhí ko e lave pē ia 'a e motu'a ni koe'uhí ko e me'a ia 'oku 'omai he Tohi Tangi ka 'i he laumālie tatau ko ē ki ha tokoni ha ngaahi fakakaukau ki he Pule'anga 'oku 'i ai ia koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ē 'oku tokanga mai ki ai 'a e ngaahi tohi.

Ko e 'uluaki ko e tafa'aki ko eni ko ē 'oku talanoa ko ē ki he tafa'aki faka'ekonōmika 'o e Tu'utu'uni pehe ni 'a e talanoa ko ē ki he ngaahi me'a mahu'inga ko e māketi pea mo ha tokoni fakapa'anga mo e lahi ko ē ki he māketi ko u tui ko e kau ia he ngaahi me'a 'oku tokanga lahi ki ai 'a e tohi ni. Koe'uhí 'oku nau toe kole 'enautolu ke toe fai 'a e kumi māketi he ngaahi māketi 'e ni'ihi 'oku 'osi 'i ai pē 'o fai 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fatongia ko ia. 'Oku 'i ai mo e kole ia heni ke fakaiuia 'a e kau ngoue 'aki ho 'oange ha pa'anga 'i he fokotu'u ko eni ke 20 miliona ke 'i ai, ka ko e kakano foki ko ē 'o e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ia kapau te tau 'alu ki ha ngaahi māketi fo'ou ange mo lahi ange pea kuo pau ke tau 'unu ki ha naunau pehe ni ke 'i ai ha kau 'inivesitoa 'oku 'i ai 'enau fehangahangai 'anautolu pē ko 'enau fepikitaki mo ha ngaahi māketi 'oku lalahi ange. Na'a ku ma'u 'e au 'a e faingamālie 'o talanoa 'i he Tokonaki pea mo e tokotaha 'o pehē.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 fakamolemole pē koe'uhí pē ko 'etau taimi 'oku tu'utu'uni mai 'etau taimi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ki'i kole atu mu'a ke tau ki'i mālōlō foki mai pē ko ia 'oku ou tui te tau hoko atu 'oatu pē taimi ki he Feitu'una tau mālōlō.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (*Lord Tu'ilakepa*)

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tau to e ma'u e efiafi ko eni hoko atu 'etau ngāue. 'Ika ke u toe fakalōloa 'oange eni ki 'Eua 11 ke hoko atu 'ene me'a. Mālō.

Tokanga ki ha fa'ahinga malu'i 'o e kau ngoue hano foaki laiseni ki he kau 'inivesitoa muli

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea. Na'a ku lave foki ki he tafa'aki ko ē māketi kapau 'oku ma'u ha ngaahi māketi lahi. Ko e me'a foki eni 'oku fa'a hoko 'e malu'i fēfē 'a e kau ngoue iiki ko eni 'oku nau fai 'a e tangi. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi me'a ia 'oku tau sio pē kitautolu ia ki ai. Kuo ha'u 'a e kau *investor* neongo 'oku nau nofo ki he ngaohi, ka te nau ngaohi pē 'enautolu ia 'a e me'a ko ē 'oku ngoue'i pē ko ē 'e hono kau *partner* pea 'ikai ke ngāue'aki 'a

e me'a 'a e kau fanga ki'i kau ngoue iiki. Ko e hā leva ha malu'i 'e fai 'oka hoko 'a e ngaahi me'a ko eni. 'E hanga 'e he ngaahi pisinisi lalahi pehé ni pē ko e kau 'inivesitoa lalahi pehé ni 'o toe 'oatu mo e fanga ki'i ngoue iiki ko eni 'oku nau fai 'a e tangi ke kau 'i he fakaa'i 'o ha ngaahi māketi ki he kaha'u. He koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa ia 'oku lahi heni 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou ia 'e ala ma'u 'e he kau 'inivesitoa ke liliu ki ai 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa 'a e lou'akau ko e hiapo ki he kaha'u. Ka ko e hā leva ha malu'i 'o e kau 'inivesitoa iiki koe'uhi ko ha faingamālie pehé ni.

Ko e taha foki eni 'a e me'a 'oku nau kole mai ko 'enua vaivai fakapa'anga ke fai hono fai tokonia. Ka ko e fehu'i tatau pē foki pē te nau lava 'o tokoni ai ke ma'u ha voliume ki ha māketi lahi 'e ma'u.

Tokanga ki he tafa'aki ki he lisi kelekele

Ko e kongā 'e taha 'Eiki Sea ko e tafa'aki ko eni ki he anga 'etau fakaenofu. 'A ia ko e tafa'aki ko eni ki he kelekele ki he lisi koe'uhi ko e me'a pē foki ia na'a ku fa'a malanga au ia ai ki he ngaahi me'a ko ē 'e ala hoko ai. He ko e ilifia foki eni na'a tau hanga 'o lisi atu pea mo'utu'ua ai 'a e ngaahi kelekele kae 'ikai ke foki mai ia ha taimi vave kiate kinautolu 'oku ha'anautolu. Ko e hā ha fa'ahinga me'a te tau fai 'i he taimi 'e fakahoko ai 'a e lao ko eni ke ongo'i pē 'e he kakai 'oku 'anautolu 'a e kelekele 'oku malu pē 'i he anga hono fakahoko. He koe'uhi ko e tu'u ko ē he taimi ni 'o hangē ko e fakatātā 'oku 'omai he tohi kuo kamata ke mōlia au 'a e ngaahi 'api kolo lalahi 'i he ngaahi feitu'u lahi 'i hotau ngaahi vāhenga koe'uhi ko e me'a ko eni. Pea ko e tokanga ia 'o hangē pē ko e fa'a fakamalanga 'oku ou fai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api hē 'oku tali ia ki ha fa'ahinga faingamālie pehé ni tautautefito ki he ngaahi 'api tukupau.

Tokanga ki he tafa'aki ki he ngāue fakamea'a

Ko hono 3 'e Sea ko e tafa'aki ko eni ki he 'etau ngāue fakamea'a mo e ngaahi me'a ko ia, Koe'uhi ko u tui ko e me'a 'oku ongo lahi taha ko e toe talanoa ko eni ki he lou'akau, hiapo mo e kava. Ko 'ene tu'u foki he taimi ni ko e me'a 'oku ala fai ia ko ē 'e he kau ngoue he taimi ni 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia 'a e lahi fe'unga ko ē ke feau ha ngaahi māketi lalahi.

Hangē ko 'eku fakatalanoa ko ia 'anenai na'e ma'u e ki'i faingamālie 'ou talanoa mo e tokotaha 'o ne pehé ko e kosilio ko eni *National Workers Council* 'oku nau 'osi atu nautolu tokua ki he alea māketi ki tu'apule'anga ki he ngaahi me'a fakamea'a. Ka ko 'ene tu'u ko ē ko e fa'ahinga māketi ko ē na'e na'e ma'u e faingamālie ko ia ke u talanoa ki ai mo e tokotaha ko eni, ngaahi fu'u māketi lalahi. Pea kapau ko e hu'unga ia ko ē 'o e 'alu 'oku hangē 'oku 'uhinga kehe...

<008>

Taimi: 1540-1545

Taniela Fusimālohi: ... 'a e tangi ia mei he me'a ko eni 'oku fai ki ai e hu'u 'a e fakalalakala he 'elia ko eni ke ki'i fai hano fakama'ala'ala kapau 'e 'i ai ha ngaahi māketi lalahi pehé ko e me'a 'e fiema'u ko e voliume te tau toe foki pē ki he me'a 'oku fiema'u ke tau tō fakataha 'a e ngoue ke lahi fe'unga ki ha fa'ahinga faingamālie pehe ni.

Ko hono faka'osi Sea 'oku 'i ai pē foki e tokanga 'a e tohi tangi ki he tafa'aki ko eni 'etau fakangāue 'a ia ko e tafa'aki ko eni ki he ki he *consultation* pea ko eni 'oku 'omai 'a e lekooti

ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia pē ko e he ko e hangē ko e lekooti ko eni e *consultation* ko e kongā lahi ai ko e fai ki he tefito'i laó pē na'e toe fiema'u ke fai ha *consultation* ia 'i he *Regulation* pē 'ikai.

Poupou tuku 'u tohi tangi ki he Pule'anga pea nau toki lipooti fakafoki mai ki Fale Alea ha ngāue fakahoko

Ko hono faka'osi Sea ko u fakamālō pē au ia he 'omai e *issue* ko eni ki he Falé ke fai ha tālānga ka 'oku hangē ko e me'a 'a e Feitu'u na mo e fale'í tau tuku pē ki he ki he Pule'anga ko e hā e lelei taha te nau foki mai mo ia ki ha fokotu'utu'u fo'ou mo toe mahino ange kae tautautefito ki he *issue* lahi ko eni pē ko e hā koā 'a e ngoue, 'o e ngaahi ngoue ko eni 'oku si'i tangi mai ai 'a e kau ngoue. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 13. Me'a mai, 'osi pē eni 'oku tau pāloti ē.

Tokanga 'ikai lava ke hangē ko muli 'o fakafaikehekehe'i kakai nofo fonua mei he tangata'ifonua Tonga

Veivosa Taka: Tapu pea mo e, ko ia. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu koe'uhí ko e, ko e ngāue lahi kuo fakahoko he ngaahi tohi tangi ko ení. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino pē ia ki he Fale 'Eiki ni 'a e tu'unga 'oku 'i ai e tohi tangi pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e laó, ki he 'inivesí. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha tu'u ia ke, ke fai hano fakafekiki'i ka ko e fokoutua hake pē motu'a ni ia ke poupou ki he 'Eiki Minisitā ki he me'a na'a ne me'a 'akí fekau'aki pea hoha'a 'a e kāinga ki he ngoue'i. Pea 'oku 'osi mahino ki he kia kimautolu he 'ikai ke mau lava 'o tamate'i.

Ka ko 'eku mahino ko ē ki he kāinga 'enau lau ko ē Sea fekau'aki pea mo e, mo e kakai mulí he 'oku nau kei lau pē 'a e tokotaha ko ē 'oku ne ma'u paasipooti Tonga ko e muli ka 'i he laó ko e Tonga ia.

'Eiki Sea ko 'eku fokotu'ú pē 'e lava pea kapau 'e 'ikai pea, pea fakamohetolo atu kapau ko e, ko e tu'unga ia 'oku pehē anga e, 'a e fetō'aki e ngaahi faka'uhinga 'a e kāingá 'e lava ke tau hangē ko e ngaahi fonua mulí ke kehe *permanent* pea kehe 'a e *citizen* pea na ma'u 'a e monū'ia kehekehe 'i he fonua 'oku tau feinga ki aí. Ko e anga ia 'e Sea 'a e me'a 'oku 'oku ou 'ohake pē 'e au he 'oku 'i ai e monū'ia 'oku ma'u ia he *citizen*. Pea 'oku 'i ai e monū'ia ko e *permanent* 'e ngata pē ai. Ka 'oku ou tui ko e, ko e fa'ahinga ongo ia 'oku ma'u 'e he kakai 'oku nau ngāue mai 'aki e kakai mulí he 'oku nau faka'uhinga'i ko e mulí ko e kili hinehina pea 'ikai lea faka-Tonga. Ka 'i he laó te ke lava 'o lea faka-Tonga pea ma'u ho'o pepa ho'o *citizen* 'i he fonua ko ení.

Ka ko u tui 'Eiki Sea ko e anga pē ia e poupou pea mo e mo e poupou atu ki he ki he Pule'anga 'a e ngāue lahi 'oku nau fakahokó pea 'oku ou lave'i 'a e, 'a e kaka, 'e kaka e 'ekonōmiká he ngaahi fokotu'utu'u ko ení ka ko u fakamālō atu Sea he ma'u e ki'i faingamālie ko e fokoutua atu pē ke 'oatu 'eku ki'i fakakaukaú, mālō 'Eiki Sea fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu'u 'oku 'i ai ha poupou? Me'a mai Ha'apai 1 'o e Hou'eiki.

Poupou ‘ave tohi tangi ki he Pule’anga pea ke nau ngāue ki ai pea ke tautea’i Minisita fekau’aki ‘oka ‘ikai tokangaekina

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakatō. Hangē pē ko e ngaahi feme’a’aki fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā he fakama’ala’ala mai e fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘oku fai ai e tāla’a he kinautolu ko eni na’e fai mai e, ‘a e tohi tangi. Pea hangē pē ko e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki ko u tui ‘oku mahino ‘Eiki Sea me’a ko eni ‘oku tau ngali ko e me’a ia te tau felotoi ki ai ke tuku atu pē ki he Pule’anga ke fai hano vakai’i. Ka ‘oku mahino pē foki ‘Eiki Sea hangē pē ko e feme’a’aki ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ia ke ai ha, ha me’angāue pehe ni ‘oku tuku hangē pē ko e me’a na’e ‘omaí na’e paasi e tefito’i laó he ta’u eni ‘e ua pea na’e fai e ngāue ki he *Regulation* ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a ia ‘oku meimei ‘ova he ta’u ‘e tahá hono talí hangē pē kuo ke, ngaahi founga ngāue ka tali pē ha tefito’i lao ‘o tu’utu’uni ai ke fa’u ha tu’utu’uni pē ko ha *Regulation* pea ‘oku faka’atā leva ia ke fa’u he Pule’anga pea ko ‘ene paasi pē he Kapineti pea kamata ngāue ia kae toki fakahū mai ke fakapaasi he Fale Alea ‘i he faingamālie vave tahá. ‘A ia ko ē ‘oku mahino mei hē ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Lord Tu’iha’angana: ... kuo mei ‘i he ‘ova he ta’u ‘e 1 ia ‘a hono ngāue’aki mai ‘o e tu’utu’uni ko eni ‘e he Pule’angá pea toki paasi mai koeni pea fakapaasi he Fale Aleá ‘i ‘Aokosí pea hangē pe ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku te’eki ai pe ke ‘i ai ha, pea toki fakatonutonu mai au. ‘Oku te’eki ai pē ke faka’eke’eke mai ha kautaha *investor* muli ia pe ko ha ‘oku nau fie ōmai ‘o fai ha fa’ahinga. Ka ‘oku mahu’inga pe foki ke ‘i ai ha me’angāue pehé ni na’a ‘ohovale pe kuo hū mai ha fu’u kautaha ia mo ha’anau ngaahi fokotu’utu’u ‘o lelei ki he fonuá.

Pea mahino pe kuo ‘osi fakamahino ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ai e fetō’aki ‘i he ngaahi faka’uhingá. He ‘oku mahino pe ‘Eiki Sea, motu’á ni ‘oku neongo pe ‘oku tau ‘osi alea’i e ngaahi me’a ka ‘i he faka’osingá ‘oku ‘i ai ‘eku falala ‘oku tuku falala kia kinautolu na’e fili ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ke nau ‘i he tēpile ko ē, kau taki e fonuá. Pea ‘oku pehē ma’u pe motu’á ni ia ‘oku ‘i ai e falala ki he’enua ngaahi me’a ‘oku fokotu’utu’u ‘oku ‘omaí, mo ‘oatu e falalá ke nau fakalele ‘a e Pule’angá ‘i he ngaahi me’a. He ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke loto ha taha ia ke ‘ai ha fu’u me’a kaunga kovi ‘e tō lalo ai ki he fonuá he lēvolo ko eni ‘oku tau ‘i ai.

Taimi tatau ko e kinautolu ko eni ‘oku nau ‘omaí e ngaahi tohi tangi ko eni ‘e 3 ko eni ‘oku tau fai e feme’a’aki ki ai, ko e kakai lelei mo kinautolu. Ko e kakai na’a nau ngāue’i e Pule’angá, ngāue’i e ngaahi pisinisi, ko e kau ngoue. Ka ‘oku mahino ‘i he feme’a’aki ko e poiní ko e kongá lahi ‘o e ngaahi me’a ko eni ‘oku nau fakatangi mai ki ai ko e fetō’aki pe ‘i he ngaahi faka’uhingá.

Pea ko eni me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ou tui ko e tu’utu’uni ko eni te tau faí ke tuku atu e ngaahi tohi tangi ko eni ki he Pule’angá ke nau toki fai hono vakai’i. Mahino pe ia ko e hā e me’a te nau vakai’i ko eni kuo ‘osi ngāue e tu’utu’uni ia. ‘Ova eni ia he ta’u ‘e tahá ‘a e ngāue e tu’utu’uni pea neongo ‘oku te’eki ke foaki ha ngaahi me’a ia ‘i he ngaahi tu’utu’uni ko eni. Ka ‘oku mahino ko eni ko ‘etau feme’a’aki he aho ní mo e fetō’aki ko eni ‘a e ngaahi faka’uhinga mo kinautolu ko eni ‘oku tangi maí. ‘A ia ko ‘etau ‘oatu ko eni ki he Pule’angá ‘oku mahino te nau fakatokanga’i hangē pe ko eni na’e ‘osi me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni ki he Fefakatau’aki.

‘Oku mahino pe ia ‘enau tuí he’ikai ke, ko e fo’i me’a ko eni ko e ngoue’i ‘oku tau he’ikai pe ke foaki ha me’a pehē ia. Pea ‘i he taimi tatau ‘a e fononga atú pea ‘oku ou tui ‘e vakai’i ‘e he Pule’angá. Pea ka a’u atu ki ha tu’unga liliu e fakaleá ke mahino ange ke ‘oua toe fai ha fetō’aki pehē pea ‘oku ou tui ko e ngāue ia ‘e hoko atu ki ai e Pule’angá. Ka ko e taimi tatau pē ko e poini pe ‘a e motu’á ni, mahu’inga ke ‘i ai ha me’a ngāue pehé ni pea ‘i he fakapotopoto ‘a kinautolu ‘oku nau tataki kitautolú hangē pe ko eni ‘oku nau me’a maí ki he fakahoko he ‘oku ou tui na’a ‘ohovale pe ia kuo ha’u ha ngaahi me’a ia ko e fu’u lelei ia ki he fonuá.

Pea hangē pe koeni kuo nau ‘osi fakatokanga’i nau loto tatau pe mo e kau tangi ko eni he ‘ikai ke fu’u foaki pehe’i ha me’a pehē. ‘Oku kei pukepuke pe ‘e kinautolu ko eni kau Tongá. Ka ‘oku ou tui, poupou atu ‘Eiki Sea ke tuku atu ki he Pule’angá ke nau, ‘a ia ‘oku mahino pe. Mahino ko e poupou atu e tohi tangi ko eni ke mou fakatokanga’i ange, ‘oua ‘e si’i fai hangē pe ko ena ‘oku ‘osi me’a maí’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā pea kuo tō atu e Minisitā ia ki he fuakava mai ‘i he Fale ‘Eiki Sea. Mahino ‘aupito na’a tau ‘osi falala pe tautolu ki ai ka ko eni kuo fuakava pea ko e motu’á ni ‘oku kau ma’u pe au heni. Me’a kotoa pē ke tālanga’i ke mahino ka ‘oku tuku atu e falalá kia kinautolu ‘oku nau tataki kitautolu. Pea ‘i he taimi tatau ‘oku toe kau pe mo e motu’á ni ia ‘i he ‘ikai ke fiemālie ka ‘oatu e falalá pea ‘ikai ke ngāue lelei’aki pea u toe poupou fefeka leva au ia ke fakahoko ‘a e lau ‘a e Konisitūtone pe ko e hā ke fai ha tautea’i ha taha ‘oku ‘ikai ke fakahoko ‘a ‘ene ngāue fakatatau ki he me’a ‘oku lea ki ai mo fuakava ki ai ‘i Fale Alea. Pe ko e fai ki he Konisitūtone mo e Laó, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kuo fe’unga ‘etau feme’a’aki ‘atautolu mahino ‘a e poini ia ki he motu’á ni ‘a e makatu’unga mo e ‘uhinga ko ē ‘o e tohi tangi ko eni. ‘Oku ‘i ai e ngaahi mo’oni’i ai pea ‘oku tau tui kotoa ‘o a’u ki he kau Mēmipá, ‘oatu ki he Pule’angá. Fakatatau mo e Kupu 8 ko ē na’a ku lave ki ai Hou’eiki, ‘a ia ‘i he tu’utu’uni ke lisi tuku makehe mo e lisi fakangatangá ‘oku mafai mo ia ‘i he Minisitā.

Pāloti’i faka’angataha kotoa ngaahi tohi tangi

Ko u pehē ke tau pāloti’i faka’angataha pe ‘a e tohi tangi ko eni mo hono ‘uuni me’a ko iá hē. ‘A ia ko e tohi tangi 5.1, 5.2, 5.3 pea mo e 7.4 ki’i fakatonutonu mai au ‘Eiki Nōpele Ha’apai 2 he’etau ‘asenitá ...

<010>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: 5.1, 5.2, 5.3 mo e 7.4.

Lord Fakafanua: Ko ia ‘Eiki Sea kapau te tau ngaue’aki pē ‘a e fika ‘oku ‘ave ki he tohi tangi. Ko e Tohi Tangi 3B, 4A mo e 6.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai mo e 12A, ‘ikai fakamolemole, ko e Lao Fakaangaanga ia ē. ‘Io. Ko ia ‘oku loto ke tali ke ‘ave ki he Pule’angá ‘a e tohi tangi ‘e tolu ko eni, ‘a ia ko e Fika 3B, Fika 6 mo e 4A, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki fakamālō atu. Hoko atu ‘etau ‘asenita ē. Fakamolemole pē Ha’apai 1 e Hou’eiki Nōpelé ki’i fakatonutonu mai pē motu’a ni kapau ‘e ‘i ai ha toe liliu, tali lelei pē he motu’a ni ko e ‘uhinga kae nga’unu ‘etau ngāuē. Tau hoko atu mu’a ki he fakamatala fakata’ú ē. Potungāue Fefakatau’aki kātaki kuo ‘osi ‘osi, ko e ‘asenita kehe eni ia ko u sio ai.

Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022

Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022. ‘E Minisitā ‘ikai ko ha fu’u taimi eni ko e ngata pē he Minisitā Pa’angá te u ‘oange ke ne fakamatala ke ne me’a fakaikiiki ki he ‘ū, ki he lipooti 2020 ki he fakamatala pa’anga. Moutolu kau Minisitā *annual report* ‘oange ki he kau Fakafofongá ke nau, ‘i ai hanau me’a ‘oku nau tokanga ki ho’omou lipootí. Ko ‘ene ‘ikai pē ‘oku tau pāloti leva. Fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā ē. Kapau te tau tu’u ke mou toe me’a mai ko e lōloa atu, hangē eni ia ha’o me’a ‘a’au ki he pa’anga e fonuá. Me’a pē eni ia ‘oku ‘osi fakahoko.

Fakatonutonu ki he ta’u fakahū mai ‘aki Lipooti fakata’u e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu heni ki he ‘Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia mo e kau Minisitā. Fakatapu ki he Tēpile ‘a e Hou’eikí, fakatapu heni ki he tēpile ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea ko e lipooti ia ko ení na’e fiefia ‘aupito e motu’a ni ia ke tuku atu ki Fale Alea pea ‘oku ou toe fiefia pē ke tuku atu ‘a e lipooti ko ení pea mo e pou pou.

‘Oku ‘i ai pē ha ki’i fakatonutonu pē ki he ‘asenitá ko e Lipooti Fakata’u ko ení Sea ko e 2020/2021 ka ‘i he 7.1 ‘oku ‘asi ai ko e 2021/2022. Kole ke ki’i fakatonutonu e me’a ko iá. Ka ko u fokotu’u atu Sea e lipootí mālō.

Sea Komiti: Mālō. Ko e ‘asenitá pē ‘oku tohi ai ka ‘oku mālō ho’o fakatonutonu mai e ‘asenitá ka ko e lipootí ia ‘oku tonu pē lipootí ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia, tonu pē lipootí ko e ‘asenitá pē.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Fakata’u 2020/2021 fakahā loto ki ai, ‘io me’a mai angé Fakafofonga ‘Eua 11.

Pou pou ki he ngaahi ngāue tukupā Pule’anga ke fai kau ai ngāue ki he toileti pālangi hufanga he fakatapu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea mālō e ma’u faingamālie. Ko e me’a pē ko u tokanga ki ai ki he lipooti ko ení, ‘uluakí ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku hā mai he lipootí. Tautefito ki he peesi 22 mo e 23 ‘a e ngaahi *commitment* pe ko e ngaahi tukupā pē ‘oku kei fai pē ‘e he Pule’angá ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ení. Tautefito ki

he ngaahi me'a 'oku fekau'aki pea mo e fefononga'aki ki he uafu pea mo e hala fakakavakava mo e halapule'anga.

Pehē foki 'a e ngaahi ngāue ko eni 'e hoko atu pe ia ki he ngaahi langa tautefito ki he falemahaki ko e ngaahi 'api lautohi, pea pehē foki ki he ngaahi fale *pack* ko e ngaahi fale lālanga fai ai e ngāue 'a e kakai fefiné. Pea a'u atu ai pe ia ki he tafa'aki e haisini mo e lelei 'a e nofō ki he ngaahi toilet pālangi hangē ko e fakatapu pea mo e ngaahi 'api nofo'anga 'oku kei toe ke fai ki ai ha ngāue. Pea pehē foki ki he fakakaukau faka'ofa'ofa ko eni ki he senitā va'inga fakafonua, 'oku ou pou pou lahi atu ki he tafa'aki ko iá koe'uhí ko e sipotí.

Tokanga ki he fakatonutonu fakalao Pule'anga he fu'u maka 'Ahononou

Sea ko u tokanga ki he me'a ko eni 'oku hā mai he peesi 38 'oku ou tui ko e peesi ko iá 'oku 'ikai ke fakafika pea na'a ku hanga pē 'o fakafika pē, 'oku ou tui ko e peesi ia hono 38, ke fai mai angé ha fakama'ala'ala 'Eiki Minisitā. Ko e me'a 'e ua 'oku ou, 'oku ou tokanga ki ai hení koe'uhí ko e, na'e 'i ai 'a e fakatonutonu fakalao 'o fekau'aki pea mo e maka ko ē 'a e Pule'angá 'Ahononou. Ko e 'uhinga 'eku, 'eku 'ohaké Sea ko e 'uhinga ko e ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ...'oku 'amanaki foki ke fai 'a e ngaahi ngāue lalahi 'i Tonga ni tautefito ke hangē ko e me'a ko eni fekau'aki mo e uafu Kuini Salote, pehē ki he hoko atu ki he mala'evakapuna 'o Ha'apai, pea mo 'Eua. Na'e 'i ai foki 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kongā pē ia fakamolemole, 'oku mahino pē pē au, 'a e 'ū ngāue ko ia 'oku ke me'a 'aki, 'io, 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki 'o e Fale ni, kongā fē 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na ke mea'i ...

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e, 'oku 'ikai ke fakapeesi 'a e peesi ia, ka na'a ku hanga 'e au 'o fakapeesi 'ou ma'u 'a e peesi ko e 38,

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimalohi: ... ka 'oku ou tui 'i he me'a ia ko eni 'oku ou ma'u 'e au ia na'e 'ikai ke fakapeesi ia, ko ena 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai 'a e fika 8, 9, 10.

Taniela Fusimalohi: 'Oku 'ikai ke u tui ko e peesi ia 'oku 'i ai 'a e 'ū peesi ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika ia pea 'oku ha ai 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i kumi mai angé koe'uhi kae ...

Taniela Fusimalohi: Ki'i taha mai angé ki 'olungá kātaki. Ki'i taha hake pē, ki'i taha pē 'e 'Eiki Sea ki 'olunga 'i he ... 6, ki'i taha hifo ke fu'u 'alu koe ia ki 'olunga ai.

Sea Komiti Kakato: Ki'i vakai angé Fakafofonga ho'o naunau ke ki'i tokoni mai angé ki he ki'i motu'a ni.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ‘oku ngata ‘a e fakapeesi ia ‘i he, ko e taimi ko ē ‘oku ‘alu ai ko ē ki he tēpile, tēpile ko ia, pea ‘i he ...

Sea Komiti Kakato: Hoko, ki’i tokanga ki ai Tupou ki he peesi ko eni...

Taniela Fusimālohi: Ki’i taha hake ki ‘olunga ange, ki’i taha leka pē ‘oua fu’u ‘alu vave.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki pē, ‘oange ha fakamatala fakata’u ‘oku fakapeesi ki he Fakafofonga he ‘oku fakapeesi pē ‘emau me’a ‘amautolu.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ma’u pē peesi 38 ia ‘i he fakamatala faka, ’i he *Annual Report*, ka ko e toe eni ‘a e peesi koē ‘oku ‘uhinga ki ai pē ko fē ki’i peesi 38 fo’ou ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi koē ko e ola ngāue hono 6, ‘oku ‘i mu’a ai ‘a e fo’i poini ko eni ‘oku ou, ‘oku mau talange. ‘A ia ko e ola ngāue 6 ena ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Kumi’i hake ange ia kalake.

Taniela Fusimālohi: ... na’a ku sio pē ki ai ‘anenai ‘oku ‘asi hake. ‘A ia ko e ola ngāue 7 eni, ko e 6 pea ki ‘olunga ai he ko e kongā ‘o e ola ngāue hono 5, ko ena, ‘a ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia e? ko fē, fika 9, fika 6, ko fē leva kongā ‘oku fiema’u ‘e he Feitu’u na ke fai ho’o fehu’i ki he Minisitā.

Tokanga ki he ola e fakatonutonu fakalao he fu’u maka ‘Ahononou mo e tūkunga ‘i ai ‘one’one hili e sunami

Taniela Fusimālohi: ‘A ia Sea, ‘a ia ko e fika 8 e. Ko e fika 9 e, ko ‘oku ‘i ai ‘a e me’a hena ko e fika 8, ko ia ko e fekau’aki ia pea mo e, na’e ‘i ai foki ‘a e ngāue, ko e fakatonutonu eni ia na’e tukuange foki ‘a e maka ko ē ‘a e Pule’anga ‘i ‘Ahononou ki he kautaha ke nau fakalele, pea na’e ‘i ai ‘a e fakatonutonu, ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai pē ko e hā ‘a e ola he koe’uhi na’e ‘uhinga ‘a e me’a ko eni ke fakafoki mai ‘e he Pule’anga ‘a e maka, koe’uhi ko e ngaahi ngāue lalahi ko ē ‘oku hanga ki ai’a e Pule’anga, he koe’uhi ‘oku tau hanga atu heni ki he ngaahi fakamatala mai ko ē ngaahi *project* lalahi ‘e ngāueu’aki ‘a e maka ko eni. Pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga fakataha pea mo e fehu’i pē ‘oku ou tui ‘e tokoni heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē ki he Savea mo e Koloa Fakanatula ki he fekau’aki mo e ‘one’one, he ko ‘eku mahino’i e *tsunami* ko ē na’e toki hoko na’a ne pae ‘a e ‘one’one lahi faka’ulia ki he ngaahi matātahi, pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai’a e fakatonutonu ko eni ki he maka, pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau ‘one’one.

Ko e kongā ‘e taha ‘oku ou tokanga ki ai Sea ko e tafa’aki ko eni ki he, ‘a ia ‘oku ou ma’u heni ko e peesi 53, ka ‘oku fekau’aki eni ia pea mo e ‘a ia ko e ola e ngāue fika 4, kongā (h) e, ‘a ia te ke ‘alu koe ia mei he tēpile ko e fakamatala eni e. Te ke ‘alu pē ke ‘osi ‘a e tēpile. Te ke ‘alu pē ke ‘osi ‘aupito ‘a e tēpile, ‘a ia ko e peesi ‘oku ou ma’u ‘e au ko e 53.

Tokanga ki he Laiseni Kautaha *Real* Tonga pea mo e to’o laiseni mei he *TAL*

Sea kae kumi hake pē ka u hoko atu pē he ko e fakamatala eni ia ‘oku fekau’aki ia pea mo e folau vakapuna sivile, ‘i he me’a ko eni ‘oku fakamatala ‘oku hangē na’e ‘i ai ha ngaahi

feta'efemahino'aki pē ko ha fetōkaki e anga 'o e ngāue, he 'oku fakamatala heni ki he taimi na'e kaniseli fakataimi ai 'a e laiseni 'a e Kautaha Vakapuna ko ē ko e *Real Tonga*. Pea na'e 'alu fakataha ia pea mo hono to'o mo e laiseni ia mei he *Tonga Airport Limited*, he taimi tataua pea na'e 'ange mo 'ene laiseni fakataimi ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ...Ki he'ene ngāue ko ē ko ia 'oku ne fai 'a e sivi 'o e ngaahi mala'evakapuna.

'Oku 'i ai mo e toe fakamatala ia heni ki he ...taha hifo pē ki lalo 'oku fekau'aki ia mo 'etau kautaha vakapuna ko ē he taimi ni 'a e Lulutai 'o pehē 'e 'osi ki he māhina ko 'Aokosi ko ē 'o e 2022 'a 'ene fakahoko ngāue pea mo 'ene laiseni, ka ko u tu'u hake pē ke fakama'ala'ala mai he ko u tui koe ola eni 'o e 'atita na'e fai pē 'e he potungāue 'i he *Civil Aviation Division* ki he fetō'aki ko eni na'e 'i ai 'a e *Real Tonga* pē na'e 'i ai mo e *Tonga Airport Limited* pea fiema'u ke kaniseli 'ena ngaahi laiseni ngāue pea 'oange mo e laiseni fakataimi pea a'u mai ki he tu'unga 'oku 'ikai ke toe hā mai 'i he kongā ia ko eni 'a e *Real Tonga*, kae hā mai 'a e Lulutai pea 'oku toe hā mai mo e fakamatala ngalingali 'e to'o 'a e laiseni ia 'i he 'osi ko ē 'a 'Aokosi he'ikai ke toe 'i ai ha'ane fepuna'aki.

'A ia pea hohoko atu ai pē ki he peesi hono hoko ki he 54 'oku hā ai pē 'a e fakamatala tataua na'e 'i ai mo e tokotaha ko e *examiner* 'oku ne fai 'a e *rating* hangē ha tokotaha 'atita na'e to'o pea mo 'ene laiseni 'a'ana ia. 'Oku hā mai ko e ...na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga palopalema pē ko ha fa'ahinag feta'efemahino'aki 'i he tafa'aki ko eni he folau vakapuna sivile koe'uhí 'oku fu'u mahu'inga 'aupito eni ia ki he fefolau'aki ngaahi me'a fakavavevave pea pehē foki ki he Takimamata he ko e kamata eni ke ava hake 'etau *border* kae fai 'a e fe'alu'aki lahi 'aupito 'i he tafa'aki ko ē ki he Takimamata.

Tokanga ki he tafa'aki 'o e ako folau tahi

'I he peesi 58 'oku toe hoko atu pē ko e tēpile 'oku 'i ai e tokanga ai ki he tafa'aki ko ē ako'i ko ē 'o e Malini 'oku 'i ai foki 'etau talanoa he Lao ki he malu ange 'a e fakahekeheka 'o e kau pāsese 'i he folau vakatahi pea na'e mahino mai 'oku toe taha hake tautea ko ē hono maumau'i e tokolahi ko ē ki heni, ka 'oku hā mai heni 'a e fakamatala ki hono toe tali 'o e ngaahi ako 'oku ou tui na'e 'ikai ke toe fai mai ia koe'uhí na'e 'i ai 'a e tō lalo 'i he'etau tafa'aki ko eni ki he ako ki he folau tahi, pea ko eni 'oku hā mai kuo tali 'e he Malini 'a Tonga ni ke toe hoko atu 'a e ngaahi ako ko ia 'i he kalasi 4 mo e kalasi 5 mo e kalasi 6. Ko e ngaahi ako pē ia na'e fai kimu'a ka ko u fakamālō au 'i hono toe fakafoki mai koe'uhí ke toe foki 'a 'etau lēvolo ko ē 'o 'etau fai e ako 'i he lēvolo taukei ki ha lēvolo 'oku toe ma'olunga ange koe'uhí ko e malu mo e hao ko ē 'etau kautaha vaka.

Tokanga ki he lāunga *MOI* ki he liliu mei he *Digicel* ki he *TCC* nau ngāue'aki ki he 'initaneti mo e telefoni

'Oku 'i ai 'a e ki'i me'a si'isi'i pē heni 'oku ou tokanga ki ai ka ko u tui ko e faka'osi pē ia Sea 'i he tafa'aki ko eni 'o e fakalele ngāue he peesi 105 'oku hā mai na'e 'i ai 'a e lāunga 'a e Potungāue ia 'i hono fekau ke nau liliu mei he *Digicel* ki he *TCC* 'a e me'a ko ē 'oku nau ngāue'aki. Ko 'eku talanoa ko eni koe'uhí na'a ku 'i he potungāue 'i he ta'u 'e nima 'o a'u mai pē ki he ta'u kuo'osi pea na'a ku fanongo 'i he lāunga ko eni 'oku fai 'e he potungāue mo e

ngaahi va'a he koe'uhi Sea 'oku ou lave'i 'oku fepaki eni ia pea mo e ngaahi *policy* mo e tu'utu'uni ko ē 'oku tau fai, tau faka'amu ke tau o ki he *provider* ko ē 'oku tau fiema'u mo e *provider* ko ē 'oku tau falala ki ai, ka na'e hangē na'e 'omai 'a e tu'utu'uni ia 'oua te mou fai 'emoutolu 'a e fo'i fili ko ia, mo u omai ki hē ke tau tokoni'i 'etau kautaha fakalotofonua, ka ko u tui 'oku maumau ai 'etau Tu'utu'uni 'etau *policy* 'atautolu mo 'etau faka'amu ke tukuange 'a e sekitoa ke fe'auhi 'a e kau *provider* he me'a mahu'inga ko eni ko e telefoni pea 'oku hā mai pē 'enau lāunga 'o pehē toe uesia lahi 'enau ngāue 'anautolu hono fekau fakamālohi'i ke nau o nautolu ki he *TCC* kae tuku 'a e *Digicel*.

'A ia ko e me'a pē 'oku fai ki ai 'a e fehu'i Sea pea ko u fakamālō 'i he lipooti ko eni hono 'omai koe'uhi ko e lipooti eni 'oku kaunga hangatonu ki he 'etau ngaahi ngāue 'oku hanga mai mei mu'a ko eni 'o langa fakaakeake hotau fonua mālō.

Sea Komiti Kakato: Kole atu pē 'Eiki Minisitā ke ke tali mai pē 'i he ngaahi me'a ko eni na'e fai ki ai e fehu'i me'a mai.

Tali Pule'anga ki he ngaahi hoha'a 'a 'Eua 11 he fu'u maka 'Ahononou

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, 'oatu eni 'a e fakamālō ki he Fakafofonga mei Tongatapu 11 fehu'i mahu'inga ko eni 'oku ne 'omai. Sea fika 1 pē Sea ko e fekau'aki pea mo e maka ko e fu'u maka ko eni ko e fu'u maka eni 'i 'Ahononou pea 'oku mahino 'aupito 'a e tokanga 'a e Fakafofonga he ko e fu'u maka pē eni 'e taha 'oku lelei taha taha 'i he fonua ni pea hangē ko e ngaahi langa fakalakalaka ko 'enau fiema'u ke 'omai 'a e maka mei he fu'u maka ko eni tautautefito ki he maka momosi fiema'u 'aupito eni ia 'i he tanu hala pea mo e koloa ko ē ko e sima fiema'u 'aupito e maka ko eni mei 'Ahononou.

Na'e 'i ai foki e taimi ia Sea na'e tuku atu ai e fu'u maka ko eni ki ...

<007>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...tu'a pea fakalele ia 'e he kautaha ko e Pētani *Quarry*. Pea ko e lisi ko ia kuo 'osi pea 'oku 'i ai 'a e fepotalanoa'aki pea mo e kautaha ke tuku mai ka 'oku 'i ai pē 'a e fakatonutonu fakalao 'oku hoko ki ai, koe'uhi ko e ngaahi me'a fakatekinikale he *contract agreement* pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai ke fakalelei'i.

Sea te tau talanoa eni ki he 2020/ 2021 Sea ka ko e 'alu 'a e taimi 'i he lolotonga ni 'oku 'osi solova 'a e ngaahi palopalema ko ia. Kae tuku pē mu'a ke u 'oatu ha ngaahi palopalema kuo 'osi solova koe'uhi ko e me'a ia mahalo 'oku fai ki ai e tokanga. Ko e hā e tu'unga 'o e palopalema ko eni na'e hoko 'i he 2020/ 2021 ki he taimi ni. Sea, fiefia 'aupito 'a e motu'a ni na'e tali 'e he Kapineti 'a e fu'u maka fo'ou ke fai ai 'a e ngāue pea kamata 'a e ngāue ki ai. Tu'u pē eni ofi ki 'Ahononou. 'A ia ko e fakakaukau Sea ko e *quality* pē ko e tu'unga lelei ko ē fo'i maka 'e 'ikai ke na kehekehe pea mo 'Ahononou.

Ko e faka'amu ia 'a e Potungāue ni ke ngāue'aki 'a e fu'u maka fo'ou ko eni he taimi tatau pē 'oku fai 'a e ngāue ke fakalelei'i 'a e ngaahi *contract* mei mu'a 'i he ngaahi ta'u mai ko ia mei mu'a. Te u hoko atu ai pē Sea ki he 'one'one. Sai pē ke toki me'a mai 'a e 'Eiki Minsita Fonua ki he toenga 'o e ngaahi fonua.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, maka pē vakapuna pea mo e ‘Atita mo e vaka na’e tali. ‘E ‘ikai ke kau e ‘one’one ia he na’e ‘ikai ke fai ha fehu’i ia he ‘one’one.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ange he vakapuna *Real* Tonga, *Tonga Airport Limited* pea ha mai ‘a e Lulutai mahino mai ‘oku ‘osi totonu ke *expire* ‘ene laiseni ‘i ‘Akosi. Me’a mai he me’a ‘e 3 ko ia.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e Kautaha *Real* Tonga pea mo e Lulutai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea mahalo hangē pē ko e me’a na’a ku lave ko ē ki ai ‘anenai ko e ngaahi me’a ia ko eni na’e hoko ia he 2020/2021. Ko e tu’u ‘ana ia ko ē he ‘aho ni Sea ‘oku lele lelei pē Lulutai ia. Ka ko e Potungāue ia hono fatongia ko e *Regulator* pē ko hono tokanga’i ‘o e fakalele ‘o e ngaahi vakapuna fakalele ‘o e mala’evakapuna nau lele lelei pē kinautolu ia Sea. Ko e ‘osi mai ko eni ko ē ‘a e konituileki ko ē ‘a e Lulutai ki ‘Akosi 2022 Sea, ko u tui kuo ‘osi fakalōloa eni koe’uhi he malumalu pē ia ‘o e Poate ko eni ko ē ‘o e Vakapuna, pea ‘oku ‘i he Pule’anga pē pea mo e kautaha ko eni Sea.

Sea ko e fekau’aki pea mo e *Regulation* hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga fekau’aki pea mo e kau *examiners* pē ko e kau tangata ‘oku nau sivi. ‘A ia ‘oku nofo foki ‘a e fo’i fatongia ko eni ko ē ‘a e *as a regulator* ‘i he loto’i Pule’anga pē ko e *MOI* ‘i he tafa’aki ko eni ko ē *Civil Aviation*. Pea ‘oku ‘i ai hono sivi ‘a e ngāue’aki ko ē ‘o e mala’evakapuna pē ko e *aerodrome* pau ke foaki ‘a e ngaahi *certificate*. ‘O kau ai ‘a e tā e ngaahi ‘akau mo e tu’unga ‘o e mala’evakapuna, pea mo e *certificate* ‘o e kau ngāue ‘i he *Tonga Airport Limited* ‘oku nau ngāue ‘i he *industry* ko eni Sea.

‘I he taimi tatau pē ‘oku toe nofo pē pea mo e kau *examiner* ko eni ko ē na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga fekau’aki pea mo e kau pailate. ‘Oku toe foaki foki ‘e he Potungāue ni mo e ngaahi me’a ko ia Sea. Sea ko e ngaahi palopalema ko eni ‘oku ‘osi solova ia pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue fakataha ia ‘a e Potungāue pea mo e ongo va’a lalahi ko eni ko e *Tonga Airport Limited* pea mo e Lulutai. Koe’uhi ko e, ‘oku ‘ikai ke lele faikehekehe ‘a e fo’i 3 ko eni. ‘Oku nau hoko nautolu ko e fo’i sino pē ‘e taha ke fakapuna ‘aki ‘etau *Domestic Airline* ko eni ko ē ‘a Tonga ni. ‘A ia Sea ‘oku a’u mai ko ia ko ē ki he ‘aho ni ‘oku kei puna pē ‘a e ngaahi vakapuna ko eni hangē ‘oku ‘i ai ‘a e ongo vakapuna ‘e 2 *SF* pea mo e ki’i vakapuna si’isi’i hifo pē Sea ‘oku na kei fai fatongia pē ‘i he Pule’anga ni.

Tali Pule’anga ki he fehu’ia polokalama ki he lao fefolau’aki vakatahi & fakafoki ‘Apiako Fokololo ki he Pule’anga

‘I he tafa’aki ko eni ko ē ki he Malini 'Eiki Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakatokanga’i ko e Potungāue ni ‘oku nofo ai hono pule’i pē ko hono tataki pē ko hono *regulate* ‘o e ngaahi lao ki he Malini. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e kau ‘eikivaka kau ai pea mo e vaka, ngaahi vaka, pea ‘oku toe kau atu foki ki ai Sea pea mo e *Port Authority* Tonga. ‘A ia ko e ngaahi laiseni ko ia ‘i he kau ngāue pea mo e ngaahi *Infrastructure* Sea mo e ngaahi me’a ko ia ‘oku ‘atu mei he Potungāue. Sai ko e lipooti ko eni he 2021/2022 Sea...

<008>

Taimi: 1610-1615

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘oku ‘i ai e liliu lahi ia ‘i he tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai e tafa’aki ko eni ko ē ‘a ia ko e Malini. Pea ‘oku ‘i ai e ngāue fakataha ia pea mo e ngaahi feitu’u kehekehe pē hono fakalele ‘o e ‘o e fe’alu’aki ‘i tahí pea pehē foki ki he ‘api ko ē ko Fokololo ‘o e Hau.

Sea ka u lave atu pē au ki he fehu’i fakamuimui na’e ‘i ai e faingamālie e motu’a ni ia ke Le’ole’o atu ‘i he Kautaha Vaka ‘a Tonga ni ko e FISA meimei ko e fo’i ta’u ‘e ua pea ‘i he taimi tatau pē na’e fokotu’u ai ‘o toe kamata’i ‘a e ‘Apiako ko eni ko Fokololo e Hau ‘o lava leva ke tau foaki atu e ngaahi *Certificate* 1, 2, 3, 4 ‘o toe fokotu’u ai ‘a Fokololo e Hau na’e ‘i he malumalu ‘o e *Port Authority* pea mo e FISA ‘a Fokololo e Hau ka ‘i he taimi ni Sea kuo toe foki mai ‘a Fokololo kuo fakalele pē ia ‘e he Potungāue Ako. Pea ‘oku ‘i ai e fiefia ‘a e motu’a ni ia Sea he koe’uhí ko e tukuange mai ‘a e fatongia ia ko ē ‘o e Malini pea nofo taha pē ia ki he *regulation* ke ne *regulate* ‘a e ngaahi ngāue ko eni ko ē ‘a e kautaha vaká kae foki e ‘Apiako Fokololo ‘o e Hau ia ki he Minisitā Akó, Potungāue Akó ‘uhī ke hoko atu ‘a e ngāue ko eni ko ē ki hono foaki ‘a e ngaahi laiseni ki he’etau kau ‘alu vaka ‘oku fiema’u pē ‘oku nau manako ki he folau tahí.

Tali Pule’anga ki he vā fengāue’aki Potungāue mo e TCC

Sea ka u faka’osi atu ai pē ‘i he vā ko eni ko ē ‘o e *Digicel* pea mo e TCC he tu’unga ko ē ‘a e potungāue ‘i he taimi ko ia Sea 2021, 2022 Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ke, ke mahino ‘oku ‘osi mahino ‘aupito e tafa’aki ia ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ‘oku ngāue ki ai ‘a e potungāue he taimi ni. ‘A pea ‘oku lele lelei ‘a e *service* ia ‘a e TCC he kautaha ‘i he potungāue. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia Sea ke, ke tau sio lanu pē ko ‘etau sio ai ‘oku kehe ‘a e *Digicel* ka ko e mahalo ko e, ko e *service provider* ko eni ko ē fekau’aki pea mo e *communication* kuo fili he potungāue ‘a e TCC ke hoko ia ko e tokotaha ke ne *provide* ‘a e *internet*, telefoni pea mo e hā fua ke fakalele ‘aki ‘a e potungāue.

Sea mahalo ko e ngaahi fehu’i pē ia na’e ‘omai he Fakafofonga pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ka ko e ‘ai pē ke toe hoko atu hono fakamatala’i ‘o e ngaahi me’a ko eni kapau ‘e fiema’u mālō, fokotu’u atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko u feinga pē ke fakamamafa’i e fo’i poini ko eni he ‘oku hā mai he peesi 110 ‘a e faka’amu ko ē ke lahi fe’unga ‘a e maká ‘i Tonga ni. ‘Oku mo’oni pē ko e maka ko eni ‘i ‘Ahononou ko ia pē ia ‘oku *qualify* ‘oku ‘osi sivi ko ē ‘o mahino ‘e fai ‘aki e ngaahi ngāue lalahi ka ‘oku hā mai he peesi ko eni ‘a e faka’amu ia ‘a ia ko e ngaahi pole Va’a ‘Enisinia Sivile ke toe fekumi ange e Pule’anga ki ha toe ngaahi maka ange he koe’uhí ko ‘etau ngaahi fokotu’utu’u mai ko eni ‘oku hoko mai e ngaahi langa lalahi ‘e fiema’u e maká ke fe’unga kapau he ‘ikai ko u tui pea mahalo ‘oku mea’i pē ‘Eiki Minisitā te tau iku pē ‘o ‘omai ‘a e maká mei he ngaahi fonua kaungā’api hangē ko Fisi mo Ha’amoā ka ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake koe’uhí ko e me’a mahu’inga *issue* mahu’inga he ko ē ‘oku kei fai e fakatonutonu pē ko e hā e taimi ko ē ‘e solova ai ‘a e palopalema ko ē kae foki mai ‘etau nofo ki he me’a mahino ko eni ko e maka ke fai ‘aki e ngāue ‘a e Pule’anga he koe’uhí ‘e toe ‘alu ki ‘olunga ‘a e totongi ia ‘o e ngaahi konituleki mo e ngāue ko ē ‘e fai ‘o toe lōloa ange ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha maka fe’unga pea ko ē ‘oku hā pē he peesi 110 talamai ‘oku fiema’u ke fekumi ‘a e potungāue ki ha feitu’u keli’anga maka kehe kae lava ke lahi ‘a e ‘aonga ‘enau ngāue koe’uhí te nau hū taha pē ki he fu’u maka ‘e taha ‘o ‘omai mei ai ka ko u tui ‘oku ‘i ai pē ‘a e palani ‘a e potungāue ke fakamahino’i angé ko e hā ‘a e mateuteu ‘a Tonga ni

fakamaka pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eke ko ē ‘one’one he koe'uhí ko ‘eku lave’i ‘e au ia ‘oku lolotonga tapui ‘a e tata ‘one’one mei he ngaahi feitu’u tahi ‘i Tonga ni. Mālō.

Tali Pule’anga fu’u maka ofi pe ‘i ‘Ahononou

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki ka u ki’i tali vave atu ai pē. Ko e, ko e tu’unga ko ē ‘a e potungāue ke ne kumi ha fu’u maka ‘oku ‘osi ma’u ia Sea ‘oku ‘osi fai ia. Pea ‘oku ‘osi tali ‘e he Kapineti ia e fu’u maka ofi pē ia ‘i ‘Ahononou. Ko e, ko e tu’unga ko ē tau pehē ko e tu’unga ko ē ‘o e tatau pē ko e *quality* ‘o e maka fo’ou Sea ‘a eni ‘oku kamata e ngāue ai ‘a e potungāue na tatau pē ki aua ia. Ko e voliume ko ē ‘e ma’u Sea ko e me’a ia ‘a e potungāue ke nau fai pea ‘oku tui ‘a e motu’a ni ia koe'uhí ko e tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai e potungāue mo ‘ene ngaahi mīsini pea mo e ngaahi feitu’u ‘e lava ‘o fai ai e ngāue ko eni ki he kaha’ú ‘e lava, ‘e lava ‘e he potungāue ‘o momosi ‘a e maka ‘oku kei lahi ‘oku fiema’u ke fai ‘aki ha fa’ahinga ngāue pē he fonua ni. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni ia ko e me’a pē ia na’e hoko ki mu’a pea ‘e hokohoko atu ai pē ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ni ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e Pule’anga koe'uhí ko e ngaahi *project* lalahi ‘oku lolotonga lele he fonua ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, 13 ko ho’o me’a mai pē ka tau pālōti he ē. Me’a mai e Feitu’una ko u ...

<009>

Taimi: 1615-1620

Fokotu’u ke pālōti’i Lipooti ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2020/2021

Veivosa Taka : ...mo e Feitu’u na 'Eiki Sea. Ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘aku ke fokotu’u atu ke tau pālōti. Ka ko ‘eku ki’i lave pē ‘aku ia 'Eiki Sea he peesi fekau’aki pea mo e ngaahi langa fakalalakaka ‘i Ha’apai.

Ko e lave’i ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea ko e Mala’e Salote Pilolevu ‘ikai ke u ma’u pē ko e 2010 na’e fakakaungatāmaki ai ‘a e Tokoni Palēmia ko eni ‘o e ‘aho ni Tokoni Palēmia he taimi ko ia, pea na’a ku ma’u ai na’e tali ai ‘e he Pule’anga ke toe fakalahi ‘a Ha’apai mita ‘e 300. ‘ikai ke u fu’u ma’u pau 'Eiki Sea ko e ‘uhinga kuo fu’u fuolōa ka ‘oku ou fakamālō ki he Pule’anga ko eni, ko eni ‘oku si’i kau.

‘Oku ‘i ai e ongo ia 'Eiki Sea ‘i he ngaahi folau vakapuna ‘a e faka’ofa ‘a e kāinga ‘i he nounou ‘a e vaka. Pea ‘oku ou tui 'Eiki Sea ‘oku lava lolotonga lele e tanu hala he taimi ni. Ka ‘oku ou tui ko e fakalalakaka e ngaahi ngāue lalahi ‘o kau ai ‘a Ha’apai kau ai ‘a e uafu ‘o Nomuka pea mo e uafu ‘o Ha’afeva pea mo e uafu ‘o ‘Uiha. Ka ‘oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea ‘i he lipooti kuo lava ‘o fakahoko ke lava ‘o fakakakato ‘a e ki’i faingata’ia kuo uesia ai ‘a e kainga Ha’apai.

'Eiki Sea ko e Malini neongo pē ko e lave eni ki he ngaahi fefononga’aki e taimi e KOVITI ka ‘oku ‘i ai e ki’i palopalema pē ‘oku kau koā e Malini pē ko e Poate he mamafa ko ia ‘a e uta. Faingatā’ia ‘aupito ‘a e kāinga ni. Sea ko e kilo ko ia ‘e 25 tangai tutu ‘oku pa’anga ‘e 100. Pea ‘oku ou tui ko e fu’u taimi eni ‘oku ki’i faingatā’ia faka...

Sea Kōmiti Kakato : Vaka fē ia Fakafofonga ?

Veivosa Taka : Ko e Kelesi eni 'oku ou lave atu ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mou tali ki he vaka Pule'anga ke foki mai ke ngaue'aki.

Veivosa Taka : Pea ko u tui 'Eiki Sea fakamālō atu he faingamālie 'oku ma'u ka 'oku ou kole pē he 'oku ou tui 'oku ki'i faingatāia 'a e kāinga 'i he 'aho ni pea 'oku pehē pē 'a e ki'i lea fakahoha'a 'oku fakahoko atu Sea. Fokotu'u atu mālō.

Pālōti 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 2220/21 hangē ko e fakatonutonu na'e 'omai 'e he 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Potungāue Lalahi fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai 'a e toko 14.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai loto ki ai fakahā mai he founa tataau hiki nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamālō atu Hou'eiki 'etau ngāue. Kātaki pē he ki'i 'ovataimi ko eni. Ka 'oku mou mea'i 'oku fiema'u pē ke nga'unu 'etau ngāue. Ko e uike ni 'oku tonu pē ke fe'unga 'etau ngāue he uike ni. Ko e uike kaha'u 'oku teuteu e ni'ihi ke nau folau pea toki me'a 'a e Sea ke ne toki fakamā'opo'opo 'a e me'a 'a e motu'a ni. Ka ko e ngāue pē 'a e motu'a ni ko hono fakamā'opo'opo ho'omou feme'a'aki. **Tau liliu 'o Fale Alea.**

Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea - Lord Fakafanua ki hono me'a'anga.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku 'osi 'etau taimi, toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

Tutuku

<008>